

Nooit te oud voor cultuur

Handreiking lokaal beleid ouderen en cultuur

nde de Lijk.
e aduicatie
am Ateur

Een uitgave van het LKCA in samenwerking met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG), de ministeries van OCW en VWS en de gemeenten Maastricht, Emmen, Doetinchem, Utrecht, Rotterdam, Den Haag en Wageningen

Inhoud

1	Waarom lokaal beleid voor ouderen en cultuur	3
1.1	Kwaliteit van leven bieden	3
1.2	Preventie van onnodige zorgvraag	3
1.3	Meedoen	4
1.4	Aandachtspunten bij lokaal beleid ouderen en cultuur	5
	Ouderen als diverse doelgroep	5
	Betekenis van cultuurdeelname	5
	Drempels voor cultuurdeelname	5
	Aanknopingspunten voor beleid	6
2	Wie is de doelgroep	9
2.1	Vitale oudere	9
2.2	Kwetsbare oudere	9
2.3	Zorgbehoevende oudere	10
	Verder lezen	11
3	Hoe gaan we aan de slag	12
3.1	Beleidsvoorbereiding	13
3.2	Beleidsplanning	14
3.3	Beleidsuitvoering	16
3.4	Beleidsevaluatie	18
4	Inspiratie	19
4.1	Portretten van zeven gemeenten	19
	Grote gemeenten	19
	4.1.1 De wijk als ingang	21
	4.1.2 Vitale ouderen zorgen voor evenwicht in de stad	24
	4.1.3 Culturele community's voor jong en oud	26
	4.1.4 Alle ouderen doen mee	29
	4.1.5 Ga de dialoog aan met senioren	32
	4.1.6 Duurzame ontschotting	35
	4.1.7 Samen met de stad	38
4.2	Quotes van betrokkenen	41
	Quotes uit de praktijk in de gemeente Emmen	42
5	Meer weten:	44
5.1	Programma Lang Leve Kunst	44
5.2	Partners voor de handreiking	44
5.3	Literatuurlijst	45

1 Waaron lokaal beleid voor ouderen en cultuur

De verdere vergrijzing van de Nederlandse bevolking, die in sommige gebieden van Nederland al ver gevorderd is, noopt beleidsmakers tot actie. Deze bevolkingsgroep groeit en het wordt dus steeds belangrijker om hier rekening mee te houden. Onderzoek van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) uit 2011 toont ook aan dat de kwetsbaarheid onder ouderen toeneemt. Met name vereenzaming is een vorm van kwetsbaarheid die veel voorkomt. Cultuur kan helpen ouderen langer zinvol thuis te laten wonen en hun kwetsbaarheid tegen gaan. Zo stelt minister van Cultuur, Jet Bussemaker: *‘Veel ouderen zijn eenzaam en worden niet meer aangesproken op wat ze kunnen. Cultuur kan ouderen weer activeren en zo de kwaliteit van leven verbeteren. Het leggen van verbindingen tussen kunst, cultuur, zorg en welzijn op lokaal niveau is daarom van groot belang.’*

Cultuur, zorg, welzijn: beleidsterreinen die onder de directe regie vallen van gemeenten. Gemeenten staan voor een uitdaging: Hoe kunnen deze beleidsterreinen elkaar versterken? Welke faciliteiten zijn nodig om cultuurparticipatie onder ouderen te stimuleren?

De overheid kan de ondersteuning van cultuurparticipatie door ouderen op verschillende manieren benaderen:

- Kwaliteit van leven: het bieden van kwaliteit van leven aan ouderen in het bijzonder.
- Preventie van onnodige zorgvraag: het verlagen en zo mogelijk voorkomen van zorgvraag.
- Meedoen: ouderen zo lang mogelijk in staat stellen om te participeren in het openbare leven.

1.1 Kwaliteit van leven bieden

Kwaliteit van leven is te faciliteren en te stimuleren. Juist voor ouderen, waarbij de gedachten te vaak uitgaan naar afbouw, is extra aandacht nodig, omdat er nog tal van mogelijkheden zijn om te werken aan de kwaliteit van leven en verbinding met de samenleving. Cultuurdeelname is één van de manieren om hier invulling aan te geven. Bij verschillende levensgebeurtenissen, zoals pensionering, een verhuizing, ziekte of overlijden van een partner gaan ouderen op zoek naar afleiding of een nieuwe tijdsbesteding. Maar onbekend maakt onbemind. Om de cultuurdeelname onder ouderen te bevorderen is het van belang kennismakingsprogramma's met het culturele aanbod in hun omgeving aan te bieden. Bij het ontwikkelen van deze kennismakingsprogramma's is één uitgangspunt van groot belang: dé oudere bestaat niet. Meer informatie over de doelgroep ouderen is te vinden in hoofdstuk 2.

1.2 Preventie van onnodige zorgvraag

Van de totale uitgavengroei aan collectief gefinancierde zorg is ongeveer een kwart het gevolg van de vergrijzing. Daarbij kan het onder meer gaan om de zorg voor ouderen, gehandicapten, cliënten in de geestelijke gezondheidszorg en zorg in ziekenhuizen en revalidatiecentra. Bovendien is het overtuigend aangetoond dat aanhoudende gevoelens van eenzaamheid van

sterke invloed zijn op de gezondheid (Holt-Lunstadt, 2010).

Cultuur kan bijdragen aan het gezond en plezierig ouder worden. Er is veel onderzoek gedaan naar de effecten van cultuur, op onder meer gezondheid, op cognitief vlak en op het sociale weefsel. 'Het bewijs neemt toe dat culturele betrokkenheid (receptief of creatief) invloed heeft op de mate van tevredenheid over onze gezondheid en "het leven". Volgens onderzoek (Cuypers e.a., 2011; Johansson e.a., 2001) is deelname aan cultuur zelfs belangrijker voor het welzijn dan werk, sociale positie of inkomen, en verhoogt cultuur ook bij zieke mensen het welzijnsgevoel.' (Gielen e.a., 2014). Dit onderzoek meet niet de gezondheid, maar wel hoe mensen die ervaren. Wie actief of passief deelneemt aan kunst en cultuur geeft niet alleen zin aan zijn leven, maar werkt ook actief aan zijn gezondheid en sociale contacten. Door met kunst en cultuur bezig te zijn, worden verschillende delen van de hersenen geactiveerd en uitgedaagd, precies wat nodig is om achteruitgang tegen te gaan. Ander onderzoek laat zien dat muziek maken bijvoorbeeld heilzaam is voor mensen met dementie en hun verzorgenden (Jaschke & Scherder, 2015). Klachten verminderen, cliënten van jong tot oud gaan beter om met problemen, hun zelfvertrouwen en gevoel van eigenwaarde nemen toe en zij ervaren meer veerkracht: hun kwaliteit van leven is verbeterd.

Dus door te investeren in cultuurparticipatie verminderen zorgvraag én zorgkosten en draag je bij aan de gezondheid. De Wmo (Wet maatschappelijke ondersteuning) en Wpg (Wet publieke gezondheid) bieden op dit vlak aanknopingspunten voor overheden.

1.3 Meedoen

Er zijn geen wettelijke kaders die gemeenten of provincies verplichten om de cultuurdeelname onder ouderen te bevorderen. Unesco stelt echter: 'Een ieder heeft het recht om in vrijheid deel te nemen aan het culturele leven en om zich kunstzinnig en creatief te ontwikkelen.' Binnen de Wmo heeft de gemeente de verantwoordelijkheid om de maatschappelijke participatie en zelfredzaamheid van burgers te stimuleren. Cultuurparticipatie is een vorm van maatschappelijke participatie, als vrijwilliger, als bezoeker of door actieve kunstbeoefening. Vanuit deze gedachte kan de gemeente samen met relevante partners bekijken hoe zij de cultuurdeelname onder ouderen met fysieke, mentale, sociale of financiële belemmeringen kan bevorderen. Zelf actief blijven en bijvoorbeeld vrijwilligerswerk doen of deelnemen aan (laagdrempelige) sociale activiteiten vermindert eenzaamheid en de kans op sociaal isolement of gezondheidsproblemen, wat passend is binnen de Wpg.

'Actieve kunstparticipatie prikkelt mensen. Dit leidt tot nieuwe perspectieven, zowel voor ouderen als voor vrijwilligers. Ze versterken elkaar. Dit vergroot de maatschappelijke betrokkenheid.'

Paul Pattijn, beleidsmedewerker cultuur gemeente Doetinchem

1.4 Aandachtspunten bij lokaal beleid ouderen en cultuur

Ouderen als diverse doelgroep

De groep van 65 jaar en ouder groeit. In 2060 is ongeveer 27% van de bevolking 65-plusser. Ter vergelijking: in 2015 was het percentage 65-plussers nog 18% (PBL/CBS, Bevolkings- en huishoudprognose 2016). Het hoogtepunt voor het aantal 65-80 jarigen zal in 2038 liggen. Het aantal 80-plussers neemt daarna nog verder toe tot in 2053. Dan zal 44% van de 65-plussers 80 jaar of ouder zijn, terwijl in 2014 het nog 24% betrof (CBS, bevolkingsprognose 2014). Leeftijd op zichzelf zegt niet alles, want de gemiddelde vitaliteit van de ouderen neemt toe en men zal steeds langer blijven werken. Maar de kwetsbaarheid onder ouderen groeit (SCP, 2011). In 2011 deed het Sociaal Cultureel Planbureau onderzoek naar kwetsbare ouderen en rekende toen 700.000 ouderen, oftewel 27% van de 65-plussers als kwetsbaar. Ze voorspelden een daling in 2030 naar 25%, dit zijn ca. 1 miljoen ouderen (SCP, 2011). Het SCP verstaat onder kwetsbaarheid een proces van het opeenstapelen van lichamelijke, psychische of sociale tekorten in het functioneren, dat de kans vergroot op negatieve gezondheidsuitkomsten (zoals functiebeperkingen, opname in een zorginstelling, vroegtijdig overlijden).

Uit het laatste onderzoek van LASA (VUMC, 2016) blijkt dat de jongste generatie ouderen ongezonder is door toename van onder meer overgewicht, weinig bewegen en alcoholgebruik. Mensen leven wel langer, maar dat vertaalt zich vooral in langer leven met meerdere gezondheidsbeperkingen.

Betekenis van cultuurdeelname

De vergrijzing betekent ook een grote groep mensen die op zoek gaat naar een nieuwe vrijetijdsbesteding, zoals cultuurdeelname of vrijwilligerswerk bij culturele instellingen. Andere ouderen komen via het sociaal werk en welzijnswerk of een verzorgingstehuis in aanraking met culturele activiteiten. In 2015 beoefent 36% van ouderen een kunstzinnige of creatieve activiteit, 2% minder dan in 2013 (Monitor Amateurkunst 2015, LKCA). De vraag is wat dit betekent voor cultuurdeelname en wat cultuurdeelname kan betekenen voor de vitaliteit van ouderen.

Er zijn allerlei manieren om zin te geven aan het leven, en familie, religie, natuur, sport of cultuur kunnen daarin een rol van betekenis spelen. Actieve (zelf aan kunst doen) en receptieve (kijken naar kunst) vormen van cultuurparticipatie, zoals muziek maken, een cursus boetseren volgen, een expositie bezoeken, lezen en schrijven of lidmaatschap van een oudheidkundige kring, zijn een mogelijke invulling daarvan.

Drempels voor cultuurdeelname

We weten dat hoger opgeleide autochtone Nederlanders meer participeren in cultuur dan andere groepen in de Nederlandse samenleving (Kraaykamp e.a., 2014). Veel mensen komen van huis uit niet vanzelfsprekend in aanraking met cultuuruitingen. Wanneer dit op vroegere leeftijd niet is gestimuleerd, is de kans groot dat men dit op latere leeftijd ook niet zomaar oppakt. Andere drempels hebben te maken met geografische en financiële bereikbaarheid. Internatio-

naal onderzoek onderschrijft het idee dat cultuurdeelname op latere leeftijd bijdraagt aan het mentale en sociale welzijn van ouderen en daarom is het van belang de cultuurdeelname te stimuleren. (Gielen e.a., 2014). De Raad voor Cultuur concludeert dat initiatieven op het terrein van cultuurparticipatie door ouderen een meerwaarde hebben in termen van individuele ontwikkeling, maatschappelijke participatie en gezondheid en welbevinden.

Aanknopingspunten voor beleid

De positieve impact van cultuurparticipatie op mentaal, fysiek en sociaal welbevinden van ouderen, kan bijdragen aan wat de Europese commissie beschouwt als een sociaal-maatschappelijke uitdaging in 'gezond oud worden', met de groeiende vergrijzing als onderliggende problematiek. De Europese insteek op dit thema is zowel sociaal-maatschappelijk als economisch van aard. (Long Live Arts Manifesto, 2016)

Dat de overheid hierin een verantwoordelijkheid heeft, blijkt uit verschillende afspraken. De Wpg regelt de beschermende en bevorderende maatregelen voor de gezondheid van de bevolking of specifieke groepen daaruit, waaronder begrepen het voorkomen en het vroegtijdig opsporen van ziekten. De Wmo regelt de gemeentelijke ondersteuning waardoor mensen mee kunnen blijven doen in de samenleving. Dit is gericht op zelfredzaamheid wat inhoudt het 'in staat zijn tot het uitvoeren van de noodzakelijke algemene dagelijkse levensverrichtingen en het voeren van een gestructureerd huishouden' en participatie in de zin van 'deelname aan het maatschappelijk verkeer'.

Voorts onderschrijft de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens het recht op deelname aan het culturele leven. Gemeenten voorzien in een culturele infrastructuur, maar hebben geen verplichtingen ten aanzien van de cultuurparticipatie door verschillende bevolkingsgroepen te stimuleren. Zowel de Wpg als de Wmo biedt gemeenten echter wel aanknopingspunten op dit vlak.

Verder lezen

Campen, C. van (red.) (2011). SCP, [Kwetsbare ouderen. Landelijk beeld van de groeiende groep ouderen met meervoudige gezondheidsproblemen](#). Den Haag : SCP.

Castora-Binkley, M. et al. (2010). [Impact of Arts Participation on Health Outcomes for Older Adults](#). *Journal of Aging, Humanities and the Arts* 4, 352-367. Fujiwara, D., Kudrna, L. & Dolan, P. (2014). [Quantifying and Valuing the Wellbeing impact of Culture and Sport](#). London : DCMS.

Cohen, G.D. et al. (2006). [The Impact of Professionally Conducted Cultural Programs on the Physical Health, mental Health and Social Functioning of Older Adults](#). *The Gerontologist* 46 (6), 726-734.

Cuypers, K. et al. (2011). [Patterns of receptive and creative cultural activities and their association with perceived health, anxiety, depression and satisfaction with life among adults: the HUNT study, Norway](#). *Journal of epidemiology and community health* 66(8), 698-703.

Duin, C. van, Stoeldraijer L. (2014). CBS, [Bevolkingsprognose 2014–2060: groei door migratie](#). Den Haag : CBS.

- Galloway, S. (2006). *Cultural Participation and Individual Quality of Life: A Review of Research Findings*. *Applied Research in Quality of Life* 1(3), 323-342.
- Gielen, P. et al. (2014). *De waarde van cultuur*. Brussel : Socius.
- Gielen, P. (nov. 2015). *De Kunst van... Waarde Maken*. Interview met Pascal Gielen over de waarde van cultuur. (video). Utrecht : LKCA.
- Hamersveld, I. van (red.). (2015). Kunst als recept. Amsterdam : Boekmanstichting. *Boekman : tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid* 27(104).
- Holt-Lunstad J., Smith, T.B. & Layton, J.B. (2010). *Social Relationships and Mortality Risk: A Meta-analytic Review*. *PLoS Med* 7(7): e1000316.
- Hortulanus, R., Jonkers, M. & Stuyvers, D. (2012). *Kunstbeoefening met ambitie. Naar een lokaal stimulerings- en faciliteringsprogramma voor kunstbeoefening door ouderen*. Utrecht : LESI.
- Jaschke, A.C. & Scherder, E.J.A. (2015). Music Intervention, Agitation, Quality of Life and Repetitive Behaviour in People with a Form of Intellectual Disability: A Brief Pilot Report. *Journal of Neuroscience*, 2015, 1-7.
- Johansson, S. E., Konlaan, B. B. & Bygren, L. O. (2001) *Sustaining habits of attending cultural events and maintenance of health: a longitudinal study*. *Health Promot Int.* 16(3), 229–234.
- Kooiman, N., De Jong, A. e.a. (2016). *PBL/CBS, Regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2016–2040: sterke regionale verschillen*. Den Haag : CBS.
- Kraaykamp, G., Notten, N. & Bekhuis, H. (2014). *Cultuurparticipatie van Turken en Marokkanen in Nederland. Toetsing van een identificatie- en sociale netwerkverklaring*. *Mens & Maatschappij* 89(2), 201-220.
- Lang Leve Kunst. (2016). *Krasse Kunst, ouderen en kunstbeoefening i.o.v. Fonds Sluyterman van Loo en Stichting RCOAK*.
- Lang Leve Kunst (2016). *Long Live Arts Manifesto. Towards a Broader Framework for Cultural Participation by Older People*.
- Lang Leve Kunst (2016). *Ouderen en kunstparticipatie: een gouden kans*. Beverwijk : Fonds Sluyterman van Loo; Amsterdam : Stichting RCOAK.
- Raad voor Cultuur (mei, 2015). *Ouderen en cultuur. Een kwestie van waarde(n)*. Den Haag : Raad voor Cultuur.
- UNESCO. (2006). *Road Map for Arts Education: The World Conference on Arts Education: Building Creative Capacities for the 21st Century* Lisbon, 6-9 March 2006.

Walburg, J.A. (2015). *Positieve gezondheid. Naar een bloeiende samenleving*. Houten : BSL.

Wet maatschappelijke ondersteuning

Wet publieke gezondheid

www.eenzaam.nl. *Coalitie Erbij/beleid en eenzaamheid*. Geraadpleegd september 2016.

Zoest, F. van et al. (april, 2015). *Anna zorgt voor appeltaart*. Utrecht : Vilans.

2 Wie is de doelgroep

Dé oudere bestaat niet en leeftijdsgrenzen volstaan niet als enige afbakening van deze doelgroep. Door welke bril kan men de doelgroep ouderen bekijken? Het volgende onderscheid speelt een rol:

- De vitale oudere
- De kwetsbare oudere
- De zorgbehoevende oudere

Het is belangrijk om de behoeftes van de doelgroep in het oog te krijgen. Wat betekent cultuurparticipatie voor deze doelgroep? Ontwikkel beleid dat aansluit bij het gedrag van ouderen en blijf je ervan bewust dat ook het gedrag te beïnvloeden is.

'Richt je als gemeente niet alleen op de kwetsbare ouderen, maar ook op de vitale, met een goede opleiding en een goed inkomen. Zo maak je de stad steviger, zeker als er – zoals in Rotterdam – relatief veel laag opgeleide inwoners zijn met een laag inkomen.'

Olga Smit, beleidsmedewerker cultuur gemeente Rotterdam

2.1 Vitale oudere

Met ouderen refereren we aan mensen in een latere levensfase waarin betaald werk vervangen is door nieuwe activiteiten en doelen. Hierbij gaat het dus om een situationele definitie. Vanwege de start van het pensioen wordt de leeftijd van 65 jaar momenteel nog als leeftijdsgrens gehanteerd. Dit sluit ook aan bij de veel gehanteerde indeling in de derde levensfase (65-75 jaar) en de vierde levensfase (ouder dan 75 jaar), zoals gebruikt in het onderzoek *Kunstbeoefening met ambitie* uit 2012. Maar ook binnen deze leeftijdscategorieën zijn er verschillen in levensfase, opvattingen, normen en waarden, sociale klasse, opleiding en motieven of voorkeuren, zowel tussen bepaalde doelgroepen als tussen individuele ouderen.

Veel ouderen in deze leeftijdsgroep zijn zelfredzaam en hebben niet of nauwelijks een stimulans of begeleiding nodig om actief te kunnen zijn, ook op cultureel gebied. Ze zijn bijvoorbeeld actief in een koor, volgen een cursus schilderen of bezoeken regelmatig een theatervoorstelling of expositie. De marketing en communicatie van culturele instellingen richten zich op deze groep zogenoemde 'vitale ouderen'. Voor de meer kwetsbare of zorgbehoevende ouderen spelen factoren mee die het cultureel actief zijn minder vanzelfsprekend maken of zelfs belemmeren.

2.2 Kwetsbare oudere

Bij het definiëren van de doelgroep ouderen speelt een tweede kenmerk mee, namelijk de mate van kwetsbaarheid. Een op de drie 65-plussers is een vitale, actieve deelnemer aan de maatschappij. Een kwart van de ouderen is echter meer of minder kwetsbaar. Vooral tussen de 75 en 80 jaar spelen geestelijke en lichamelijke gezondheidsproblemen een toenemende rol, die de vierde levensfase kenmerkt. Te denken valt aan ziekten die vaak voorkomen bij ouderdom en aan dementie, eenzaamheid en hulpbehoefendheid. Maar de oudere is niet per definitie

kwetsbaar. Onderzoek van het RIVM naar de kwetsbaarheid onder zelfstandig wonende volwassenen in de leeftijd van 41 tot 80 jaar geeft inzicht in de factoren die hieraan bijdragen en de vraag of kwetsbaarheid in specifieke groepen vaker voorkomt (RIVM, 2015). Het uitgangspunt is een dynamisch conceptueel model, met vier domeinen van kwetsbaarheid waarbij actoren in de omgeving of die verbonden zijn met het individu van invloed zijn op de mate van kwetsbaarheid. Deze vier domeinen zijn fysieke, cognitieve, sociale en psychische kwetsbaarheid. De eerste drie komen het meest voor bij ouderen. Voor het cultuurbeleid betekent fysieke kwetsbaarheid dat de afstand tot de culturele activiteiten overbrugd moet worden. Cognitieve kwetsbaarheid betekent dat het belangrijk is om bekendheid met het aanbod te genereren. Bij sociale kwetsbaarheid gaat het om het creëren van laagdrempeligheid. Bij psychische kwetsbaarheid valt te denken aan het inzetten van kunst als middel.

Voorbeeld uit Den Haag: verbind vitale en kwetsbare ouderen

'Mensen in zorginstellingen zijn goed bereikbaar door de vaste structuur en omdat er veel partijen zijn die willen samenwerken. Maar ouderen wonen tegenwoordig veel langer thuis. Hierdoor kunnen ze geïsoleerd en eenzaam raken. Het is veel moeilijker en arbeidsintensief om deze groep te bereiken, maar hier kunnen we wel het verschil maken. Daarom richt ons beleid zich vooral op deze groep. Daarnaast is het belangrijk om de geïsoleerde eenzame oudere te vinden. Dat is best lastig en daarvoor moet je op tijd gaan samenwerken met de vitale ouderen. Niet alleen weten zij de weg naar geïsoleerde eenzame ouderen veel beter, de kans bestaat dat ze later ook zelf tot die groep gaan behoren.'

Onne de Jonge, beleidsmedewerker cultuur gemeente Den Haag

2.3 Zorgbehoevende oudere

Ook bij zorgbehoevende ouderen kan cultuurdeelname het verschil maken. Door cultuurdeelname wordt actief aan de gezondheid gewerkt, omdat verschillende delen van de hersenen geactiveerd en uitgedaagd worden, precies wat nodig is om achteruitgang tegen te gaan. Muziek maken blijkt bijvoorbeeld heilzaam voor mensen met dementie en hun verzorgenden.

Ouderdom is niet alleen een kwestie van leeftijd of kwetsbaarheid. Het is een context gebonden toestand. Je bepaalt zelf hoe oud je je voelt, afhankelijk van bepaalde welzijnsfactoren die een rol spelen. Welzijn van ouderen is daarmee te zien als een onafhankelijke variabele. Dat wil zeggen: naarmate er meer middelen zijn, een betere gezondheid en een sterker sociaal netwerk, ervaart men meer welzijn (Hortulanus, 2012). Met kunstbeoefening krijgt welzijn een extra dimensie, namelijk de mogelijkheid voor de oudere om zich expressief te uiten en een gevoel van zingeving te ervaren. Dit zijn enkele motieven van ouderen om aan cultuur deel te nemen, naast andere die zijn beschreven in de *life-span development* van de ontwikkelingspsycholoog McCluskey (Poll, 2011). Bij een aanpak voor ouderen en cultuur ga je uit van de mogelijkheid dat iemand voldoende in staat is om op latere leeftijd maatschappelijk en cultureel te participeren.

Omdat dé kwetsbare oudere niet bestaat, is het van belang om bij een benadering van de doelgroep recht te doen aan de gelaagdheid van het begrip. In de marketing is de onderverdeling vaak '(...) op basis van bijvoorbeeld generaties, die een gezamenlijk referentiekader of genera-

tiegevoel hebben, of op leefstijlen, een combinatie van socio-demografische factoren en de normen en waarden die men er op nahoudt' (Poll, 2011). Het trends- en onderzoeksbureau Motivaction heeft eerder een *Mentalitymodel* opgesteld dat uitgaat van leefstijlen in de Nederlandse bevolking. De specifieke karakteristieken van de oudere generaties zijn uitgelicht, waarbij de huidige 65-plussers te omschrijven zijn als de stille generatie (1931-1940) en de protestgeneratie (1941-1955). Verreweg de grootste groep, maar snel afnemend is de traditionele burgerij (hoge zorgbehoefte), gevolgd door de moderne burgerij (consumptiegericht met een groot zorgberoep). Een opkomend aantal bestaat uit postmoderne hedonisten (comfortgericht met weinig zorgbehoefte), opwaarts mobilen (statusgericht en verantwoordelijk voor hun gezondheid) en postmaterialisten (maatschappijkritisch en zelfredzaam).

De doelgroepenbenadering gaat uit van vraagstukken die te maken hebben met het handelingsperspectief van een groep met een bepaald belang, een behoefte of motief om cultureel actief te zijn. Er kan echter sprake zijn van belemmerende factoren om dit om te zetten in een handeling (Hortulanus, 2012). Hierin kan de overheid dan een rol van betekenis spelen. Voor het formuleren van beleid met betrekking tot ouderen is het noodzakelijk de doelgroep te onderzoeken, te bevragen en te omschrijven. Dit is een belangrijk onderdeel in de startfase van beleidsvorming en krijgt in hoofdstuk 3 nader aandacht.

Verder lezen

Hortulanus, R., Jonkers, M. & Stuyvers, D. (2012). *Kunstbeoefening met ambitie. Naar een lokaal stimulerings- en faciliteringsprogramma voor kunstbeoefening door ouderen*. Utrecht : LESI.

Kunst en Cultuur Drenthe. (2016-). *Gekleurd Grijs*. www.gekleurdgrijs.nl (website)

Kunstgebouw. (2009-2010). *50pk. tijd voor cultuur*. Rijswijk : Kunstgebouw.

Lang Leve Kunst (2016). *Long Live Arts Manifesto. Towards a Broader Framework for Cultural Participation by Older People*.

Motivaction. *Mentality Model* toegespitst op ouderen generaties. Website : Motivaction.

Oostrom, S. van et al. (2015). *Ouderen van nu en straks. Zijn er verschillen in kwetsbaarheid?* Bilthoven : RIVM.

Poll, J., K. Laarakker. (2011). Grijs kent vele tinten. Cultuureducatie voor senioren. *Boekman: tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid* 23(86) p. 65-73.

Schnabel, P. (2013). Een zegen voor kunst en cultuur: vergrijzing als kans. *Lang Leve Kunst, over ouderen cultuur*, p. 10-21. Rotterdam : NAi.

3 Hoe gaan we aan de slag

De overgang van de verzorgingsstaat naar de participatiesamenleving vraagt om een nieuwe rol van de overheid. Uitgangspunt is dat het lokale beleid bijdraagt aan gelijke toegangsmogelijkheden tot het culturele aanbod voor alle geïnteresseerde ouderen, met aandacht voor zowel de fysieke, mentale, financiële als geografische aspecten. En ten aanzien van ouderen is naar een verzorgingshuis gaan niet meer vanzelfsprekend omdat het credo is om zo lang mogelijk zelfstandig te blijven wonen. In de praktijk is beleid ook een kwestie van maatwerk. De persoonlijke behoefte die iemand uitspreekt om aan culturele activiteiten mee te doen en de impuls die nodig is om die deelname te stimuleren, dient de richtlijn te zijn voor het beleid, en niet andersom.

Met het oog op doelmatig beleid biedt een voorbeeld van prof. dr. Arnold Heertje een onverwachte invalshoek:

‘De directeur van een bedrijf had een vrijkaartje voor een uitvoering van Schuberts Unvollendete. Omdat hij verhinderd was, gaf hij het kaartje aan de manager van de organisatie. De volgende ochtend vroeg de directeur hem of het een mooi concert was geweest. In plaats van een antwoord, overhandigde de manager hem een memo:

- a *Gedurende lange periodes hadden de hoboïsten niets te doen. Hun aantal dient te worden verminderd, en hun werkzaamheden dienen over het hele orkest te worden verdeeld, teneinde ogenblikken van werkloosheid te vermijden.*
- b *Alle twaalf eerste violen speelden precies dezelfde noten. Dat is een onnodige duplicatie, en het personeel in deze sectie dient drastisch te worden uitgedund. Indien een luider volume van de eerste violen is gewenst, wordt dat effect ook bereikt met een versterker.*
- c *Er is veel energie gestoken in het spelen van 32-ste tonen. Dat is een veel te grote verfijning. Het verdient aanbeveling om alle noten zoveel mogelijk af te ronden tot hoogstens zestienden. Aldus kan ervaren personeel worden vervangen door goedkopere jongeren, zoals bijvoorbeeld ook gebeurt in het onderwijs.*
- d *Het herhalen van passages door de hoorns die al eerder zijn gespeeld door de strijkers dient geen enkel doel. Als dergelijke overbodige delen worden geëlimineerd, kan het concert worden teruggebracht van twee uur tot twintig minuten.*

Gelet op bovenstaande kan worden geconcludeerd dat Schubert, als hij aan deze punten aandacht had besteed, tijd had gehad om zijn symfonie af te maken.’

Heertje is Nederlands econoom, emeritus hoogleraar staatshuishoudkunde en hoogleraar in de geschiedenis van de economie.

Dit hoofdstuk behandelt aan de hand van een serie vragen de vier fases in de beleidscyclus - voorbereiding, planning, uitvoering en evaluatie – om weloverwogen beleidskeuzes en financiële afspraken te kunnen maken. De beleidscyclus is meestal grillig, in de praktijk verlopen deze fases niet altijd in dezelfde volgorde.

3.1 Beleidsvoorbereiding

De eerste stap betreft een inventarisatie en analyse van de bestaande situatie binnen uw gemeente. De volgende vragen kunnen hierbij behulpzaam zijn:

Welke groepen ouderen zijn er in uw gemeente; hoe groot zijn deze groepen; waar bevinden deze verschillende groepen ouderen zich?	Onderzoek de demografische gegevens in uw gemeente.
Hoe kom je erachter wat ouderen graag willen? Hoe ziet de cultuurdeelname van de verschillende groepen ouderen eruit? Wat zijn hun motieven voor cultuurdeelname? Wanneer zijn de bestaande belemmeringen voldoende weggenomen? <i>Zie de portretten Emmen en Maastricht in hoofdstuk 4.</i>	Onderzoek de motieven van ouderen met partijen die daar dagelijks mee van doen hebben in uw gemeente.
Welke acties heeft de gemeente in het verleden ondernomen om de cultuurdeelname onder verschillende groepen ouderen te bevorderen? Heeft de gemeente dit in het verleden gestimuleerd of zelfs gefaciliteerd? Welke ervaringen zijn daarmee opgedaan?	Beleidsinventarisatie en beleids-evaluatie uitvoeren.
Welke andere beleidsafdelingen van de gemeente en organisaties in de omgeving richten zich op ouderen en wat doen zij voor de verschillende groepen ouderen?	Verkenning binnen de gemeente.
Kunnen de provincie of andere gemeenten hierin een rol spelen?	Rol van provincie en omliggende gemeenten verkennen.
Hoe is een en ander te financieren?	Verkennen van financiële mogelijkheden en voorwaarden bij verschillende sectoren.

'In Maastricht hielden we een enquête naar de behoefte aan cultuurparticipatie onder ouderen. Wensen waren: ruimte, lessen, ontmoeting, contacten en ontmoeting met studenten. Wat betreft eigenaarschap: 30% wil zelf wel iets opzetten, 94% weet niet waar ondersteuning te halen is.'

Karin Martens, beleidsmedewerker cultuur gemeente Maastricht

Denk bij betrokken partijen aan: wijkcentra, sociale wijkteams, voedselbanken, huisartsen verzorgingshuizen, revalidatiecentra, culturele organisaties (denk ook aan bibliotheken), verenigingen (in de sport en amateurkunst), vrijwilligersorganisaties, ouderenorganisaties en ouderenbonden, de provincie en omliggende gemeenten.

'De afdeling Kunst en Cultuur bewandelt geen formele kanalen om de wensen van ouderen te inventariseren. De afdeling Samenleving en Welzijn doet dat wel. We proberen steeds vaker om samen te werken, ook met de Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling, want we beseffen dat we breder moeten kijken dan kunst en cultuur. We zoeken verbinding, verbreding en diversiteit.'

Charles van Zanten, beleidsadviseur cultuur Gemeente Utrecht

Tips

- Het zorgvuldig verzamelen van deze informatie kost veel tijd. Wellicht kunnen opleidingen in de sociale en culturele sector in de omgeving een onderzoekstagiaire leveren om deze taak uit te voeren. In Emmen wordt voor het project *Healthy Aging* bijvoorbeeld samengewerkt met de Hanze Hogeschool Groningen en de Universiteit Groningen.
- In kleine gemeenten is het makkelijker om over de grenzen van de eigen sector heen te kijken. Beleidsmedewerkers zijn vaak verantwoordelijk voor meerdere beleidsterreinen. In grotere gemeenten vraagt dit meer tijd en moeite. Daarnaast is de infrastructuur in kleine gemeenten beperkter, wat samenwerking noodzakelijker maakt dan in grotere gemeenten met veel instellingen en initiatieven.
- Benut de bestaande overlegstructuur om ook ouderen en cultuur ter sprake te brengen.
- Zoek bij de verbinding met andere beleidsterreinen aansluiting bij een gedeelde thematiek, zoals vereenzaming, en gebruik ook gezamenlijke begrippen zoals preventie. Denk daarbij aan de collega's van welzijn. Het gesprek gaat over sociaal-maatschappelijke vraagstukken en vanuit dat perspectief ligt het voor de hand om elkaar te versterken.
- Sluit aan bij bestaande burgerinitiatieven en bij wat al leeft in de samenleving, bijvoorbeeld bij vrijwilligersorganisaties. Kijk vervolgens hoe het beleid daar op een zinvolle manier op kan aansluiten en aan kan bijdragen. Ontwikkel geen beleid zonder handen en voeten in de praktijk, ook niet als vertrekpunt.
- Benut het politieke krachtenveld en informeer de betreffende wethouder over de opbrengsten van lokaal beleid voor cultuur en ouderen. Met het doel om vervolgens financiën los te krijgen, bijvoorbeeld bij een begrotingsbespreking van de gemeenteraad.
- Streef met de verschillende afdelingen naar een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor cultuurparticipatie door ouderen.
- Leg verbindingen tussen de diverse initiatieven van instellingen voor cultuur, zorg en welzijn en creëer gespreksmogelijkheden, zoals rondetafelgesprekken.
- Presenteer de informatie uit de voorgaande fase als een SWOT-analyse, een kwadrant met sterktes (*Strengths*) en zwaktes (*Weaknesses*) versus kansen (*Opportunities*) en bedreigingen (*Threats*), met als doel op basis van de huidige stand van zaken een strategie voor de toekomst op te stellen.
- Benut wijkbureaus, huisartsen en instellingen voor zorg en welzijn als belangrijke vindplaatsen voor ouderen die mee kunnen doen. De oudere vrijwilliger kan hulp bieden bij het peilen van groepen ouderen en culturele partijen en om de mogelijkheden te toetsen.

3.2 Beleidsplanning

'De belangrijkste doelen van Art 66 De kunst van het ouder worden zijn als volgt. Meer vraaggericht cultuuraanbod voor ouderen creëren (vooral als ze daar niet of nauwelijks mee in aanraking komen) door culturele partijen aan te sporen zich met deze doelgroep bezig te houden. De participatiegraad van ouderen verhogen via lokale ouderenorganisaties. Daarnaast gaat het om gezond en actief ouder worden, waarbij kunst en cultuur een rol spelen in een gezond leefpatroon.'

Frans Meerhoff, beleidsmedewerker cultuur gemeente Emmen

Wanneer de verschillende doelgroepen ouderen en hun cultuurdeelname in kaart zijn gebracht, wordt ook de rol van de overheid geformuleerd. In eerste instantie is deze rol agenderend, gezien de vele organisaties die vaak al werkzaam zijn voor ouderen. In de participatiesamenleving heeft de overheid vooral de verantwoordelijkheid om te kijken waar het beleid een toegevoegde waarde kan hebben en waar zij een regisserende rol kan spelen.

Deze fase richt zich dan ook op het voeren van verkennende gesprekken, al dan niet in groepsverband, met organisaties die al werkzaam zijn voor de doelgroep ouderen. De informatie uit de voorgaande fase is hierbij het onderwerp van gesprek. Het doel van deze fase is het formuleren van gezamenlijke ambities. Deze gesprekken vinden niet alleen plaats met externe organisaties, maar ook intern, binnen de gemeente. De kennismaking van cultuur met zorg en welzijn verloopt vaak als vanzelfsprekend wanneer het vertrekpunt een maatschappelijk vraagstuk rond ouderen is. Op die manier worden andere afdelingen vanuit een gedeeld belang bij cultuur betrokken.

De volgende vragen kunnen in dergelijke verkennende gesprekken behulpzaam zijn:

Vinden de organisaties het van belang om de cultuurdeelname onder ouderen te stimuleren? Waarom wel/niet? Zo ja, welke groepen ouderen hebben dan prioriteit?	Onderzoek middels gesprekken wat de ambities en wie de doelgroepen van mogelijke partnerorganisaties zijn. Maak als gemeente de keuze waarop (zie hoofdstuk 1) en op wie (zie hoofdstuk 2) ingezet wordt.
Welke interventies zijn nodig en welke opbrengsten heeft men daarbij op het oog? (Opbrengsten zijn op verschillende niveaus te formuleren: voor de organisaties, voor de ouderen, voor de samenleving)?	De overheid kan verschillende maatregelen inzetten om haar doel te bereiken. Bedenk als gemeente waarom je welke maatregel inzet.
Welke opbrengsten worden gezamenlijk nagestreefd?	Bepaal welke opbrengsten met welke partners nagestreefd kunnen worden en hoe deze zichtbaar en meetbaar zijn te maken.

Tips

- Met het oog op het draagvlak is het van belang om ook verkennende gesprekken te voeren met de lokale politiek. Hoe staan de verschillende politieke partijen in de raad en in het college tegenover het stimuleren van cultuurdeelname door verschillende groepen ouderen?
- Zorg dat je eerst kennismaakt met de verschillende samenwerkingspartners. Welke denkbeelden en ambities spelen een rol? En welke samenwerkingsvorm past daarbij? (Poll, 2009)
- Sleutelpersonen om mee samen te werken zijn de senioren zelf, al dan niet georganiseerd in (belangen)verenigingen.
- Je kunt ouderen bevragen, bijvoorbeeld door bewoners via een steekproef uit de burgerlijke stand voor een focusgroep uit te nodigen. Zo hoor je niet alleen de visie van actieve ouderen die je vaak tegenkomt in de Wmo-raden en ouderenbonden.
- Blijf alert op beleidswijzigingen van de gemeente en hoe cultuur en ouderen daarin een plaats kunnen innemen.

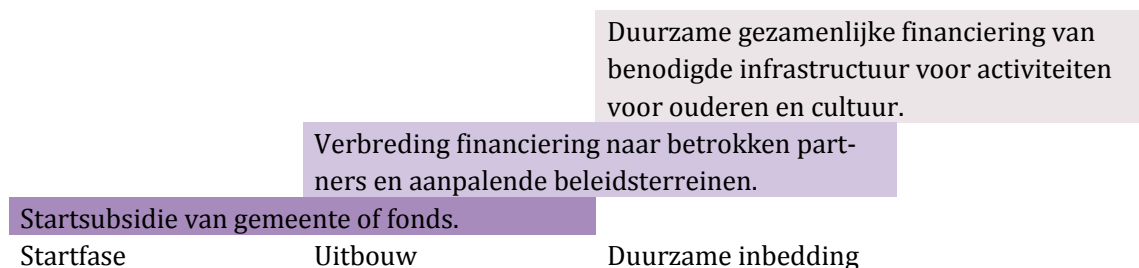
3.3 Beleidsuitvoering

'Samen met de universiteit en hogeschool, de bibliotheek, het centrum voor de kunsten en het theater – en natuurlijk de verenigingen voor amateurkunst – hebben we een beleidsplan voor maatschappelijke ondersteuning opgesteld. In de praktijk hebben de instellingen en verenigingen samen een plan ontwikkeld om de afgesproken doelen te halen over hoe je sport en cultuur kunt inzetten om mensen mee te laten doen in de samenleving. Dit plan en de voortgang hiervan bespreken we in een overleggroep, we koppelen er concrete resultaten aan en we plannen de uitvoering voor de komende vier jaar: wie doet wat? Een paar keer per jaar komen we bij elkaar om de resultaten te monitoren. Halen we die niet, dan sturen we vanuit de gemeente.'

Rudy de Jager, projectleider Samenleving gemeente Wageningen

Wanneer er draagvlak is voor een gezamenlijke ambitie, wordt bepaald wat er nodig is om deze ambitie te realiseren. Achtereenvolgens gaat het om het bepalen van een passende aanpak, het regelen van de financiering en het opstellen van een uitvoeringsplan. In deze fase is het raadzaam dat de overheid de rol van regisseur op zich neemt. De betrokken organisaties beschikken over de expertise en middelen om de ambities te realiseren, maar zij missen de regisseurspositie om de partijen om de tafel te krijgen.

De herkomst van de beschikbare middelen, denk aan subsidies van andere overheden, bijdragen van fondsen of middelen van mogelijke partners, is van invloed op de bestedingswijze. Het is de vraag hoe deze het beste zijn in te zetten en of de verschillende organisaties daartoe bereid zijn. Soms blijken specifieke expertise en de nodige middelen te ontbreken. In dat geval kan de gemeente ervoor kiezen om de expertise te faciliteren en middelen beschikbaar te stellen. De financiering kan de volgende opbouw krijgen: met behulp van een eerste bijdrage van gemeente of fonds komt een initiatief van de grond, vervolgens zijn verschillende budgetten van de gemeente te combineren, waarna samen met betrokken partners gekeken kan worden naar duurzame, gezamenlijke financiering.

Vragen die behulpzaam kunnen zijn in de fase van beleidsuitvoering:

Welke taken zijn er en wie is waarvoor verantwoordelijk?	Leg vast wie welk deel voor zijn rekening neemt en welke middelen daarvoor zijn in te zetten.
Op welke budgetten is in de gemeentelijke organisatie aanspraak te maken met de gestelde doelen?	Verken welke budgetten zijn samen te voegen om meer te realiseren.

'Momenteel denken we na over een Cultuurfonds voor ouderen om de financiële drempels weg te nemen. De kwetsbare ouderen vallen vooral onder het Wmo-beleid. Daarbij werken we samen met verzorgingstehuizen, bijvoorbeeld de Geheugenkoren voor mensen met Alzheimer.'

Karin Martens, beleidsmedewerker cultuur gemeente Maastricht

Tips

- Het Fonds voor Cultuurparticipatie (FCP) is verantwoordelijk voor het programma *Lang Leve Kunst. Op weg naar Age Friendly Cities*. De pilot startte in 2016 in vijf grote steden, waaronder Maastricht en Den Haag (zie ook hoofdstuk 4). Gemeenten kunnen hun interesse kenbaar maken voor deelname in 2017.
- De pilotgemeenten van bovenstaande regeling zijn door Cultuur+Ondernemen begeleid bij het vinden van een gezonde en duurzame financieringsmix. Actuele adviezen over financieringskansen voor projecten op het gebied van ouderen en cultuurparticipatie staan in de handreiking *Age friendly financiering. Op weg naar duurzame culturele projecten voor en door ouderen*. Een gids voor gemeente en cultuur vol tips en adviezen van Cultuur+Ondernemen (2016).
- Het FCP doet onderzoek naar de *social return on investment* van het programma, waaronder een meting van de financiële effecten.
- De Gruitpoort in Doetinchem heeft een financieringsplan voor de komende periode. Zij organiseren een werkconferentie over ouderen en cultuur, met een besloten rondetafelgesprek voor wethouders over de toekomst.
- Door al in een vroeg stadium van de planvorming op lokaal- of wijkniveau met betrokken partijen om de tafel te gaan, kan de gemeente het gevoel van mede-eigenaarschap stimuleren. Het gaat immers om hun eigen werkgebied en het is van belang dat partijen hun activiteiten op elkaar afstemmen in plaats van elkaar te beconcurreren. Deze afspraak kan natuurlijk ook opgenomen worden in de subsidieovereenkomst.
- Middelen hoeven niet altijd de vorm aan te nemen van financieel budget. Men kan ook denken aan inzet van uren, adresbestanden en faciliteiten zoals ruimtes, vervoer en verbruiksmaterialen die iedere samenwerkingspartner (inclusief de gemeente) beschikbaar kan stellen.
- Niet alleen de inzet van expertise en middelen verdienen een plek in een plan van aanpak, ook de manier van aansturen en de vraag hoe men zicht wil krijgen op de resultaten zijn van belang.
- Om ouderen effectief te bereiken is centralisatie van activiteiten gewenst, en geen decentralisatie.
- Geef een activiteit zo mogelijk de vorm van een sociale onderneming, om het structureel te maken.
- Honoreer de vrijwillige inzet van ouderen: het houdt hen actief (wat de zorgvraag beperkt) en is ook kostenbesparend. Sta echter stil bij de vraag in hoeverre zij hun taken onbetaald zouden moeten uitvoeren.
- Ga op werkbezoek bij een collega-gemeente.
- Werk samen met andere organisaties, zoals huisartsen, sociaal werk en ouderenadviseurs om geïsoleerde, eenzame ouderen te bereiken.
- Stel (vrijwillige) ouderenadviseurs aan die bij ouderen thuis komen en in gesprek gaan met hen over wat ze leuk vinden om te blijven doen.

- Intergenerationele projecten voor jong en oud spreken veel ouderen aan. Daarnaast zijn intergenerationele activiteiten aantrekkelijk, omdat deze meerdere doelgroepen aanspreken en dus ook meerdere partijen aan zich binden.
- Faciliteer en ondersteun activiteiten die bottom-up ontstaan, vanuit de ouderen zelf, bijvoorbeeld via wijkfondsen.
- Zorg voor ontschotting tussen de financiële stromen vanuit zorg, welzijn en cultuur door het opstellen van een integrale gemeentelijke begroting of door vanuit de budgetten van verschillende beleidsterreinen een medewerker aan te stellen. *(Zie respectievelijk de portretten van Wageningen en Den Haag in hoofdstuk 4)*
- Ondersteun met het oog op duurzaamheid organisaties en initiatieven die voor langere tijd vraaggestuurde activiteiten ontplooiën. Om de deelname van ouderen te bevorderen is het goed om daarbinnen ook te zorgen voor kortdurende projecten.
- Maak resultaten zichtbaar en benut hiervoor de lokale publiciteitskanalen.

3.4 Beleidsevaluatie

Na het uitvoeren van het plan van aanpak krijgt men zicht op de behaalde resultaten (productevaluatie) en de wijze waarop die bereikt zijn (procesevaluatie). Op basis van deze uitkomsten is het van belang om met de betrokken partijen te bepalen of de visie en doelstellingen bij een volgende beleidsplanning worden gehandhaafd of om aanpassing vragen.

Tips

- Met het oog op de politieke beleidsagenda is het verstandig om al vroeg in het gemeentelijke verkiezingsjaar input te leveren. De evaluatie moet dus met het oog daarop gepland worden.
- Houd steeds bij welke opbrengsten zijn gerealiseerd; aantallen deelnemers, activiteiten, betrokken organisaties. Zo ben je voorbereid als de wethouder input nodig heeft.
- Informeer de wethouder daar voortdurend over.

Verder lezen

Hortulanus, R., Jonkers, M. & Stuyvers, D. (2012). *Kunstbeoefening met ambitie. Naar een lokaal stimulerings- en faciliteringsprogramma voor kunstbeoefening door ouderen*. Utrecht : LESI.

Poll, J., Tal, M. & Kommers, M-J. (2009). *Zicht op Samenwerking en cultuureducatie* Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.

4 Inspiratie

4.1 Portretten van zeven gemeenten

In verschillende gemeenten lopen trajecten om cultuurdeelname onder ouderen te stimuleren. De portretten geven een goed beeld van de ambities en het uitvoeringsplan om deze te realiseren:

Grote gemeenten

- [Den Haag *De wijk als ingang*, zie hoofdstuk 4.1.1](#)
De gemeente (521.107 inwoners) wil ouderen in een omgeving laten wonen waar zij zich prettig voelen. Den Haag stimuleert organisaties in de stad om activiteiten voor en door ouderen te ontwikkelen waarbij het 'samen doen' vooropstaat. De gemeente doet mee aan de pilot van het programma *Lang Leve Kunst. Op weg naar Age Friendly Cities* van het Fonds voor Cultuurparticipatie (FCP).
- [Rotterdam *Vitale ouderen zorgen voor evenwicht in de stad*, zie hoofdstuk 4.1.2](#)
De gemeente (629.606 inwoners) heeft geen specifiek beleid voor ouderen en cultuur, wel wil Rotterdam haar ouderen zo actief mogelijk houden. Het cultuurbeleid spoort culturele instellingen aan om hun doelgroep te verbreden, waaronder dus ook ouderen. Er gebeurt daardoor heel veel voor Rotterdamse ouderen.
- [Utrecht *Culturele community's voor jong en oud*, zie hoofdstuk 4.1.3](#)
In Utrecht (340.000 inwoners) zijn ouderen en cultuur pas sinds kort een aandachtsgebied. Voor de invulling daarvan wordt samenwerking met andere beleidsterreinen gezocht. De gemeente heeft nog veel vragen en is vooral trots op de participatie van ouderen in de amateurkunst.

Middelgrote gemeenten

- [Emmen *Alle ouderen doen mee*, zie hoofdstuk 4.1.4](#)
Door de demografische ontwikkelingen in Emmen (107.584 inwoners), heeft het cultuurbeleid de komende jaren veel aandacht voor senioren. De gemeente wil meer vraaggericht aanbod voor ouderen en de participatiegraad van ouderen verhogen. Het gaat daarbij om gezond en actief ouder worden, waarbij kunst en cultuur een rol spelen in een gezond leefpatroon. Emmen is vanaf 2017 deelnemer aan het programma *Lang Leve Kunst* van het FCP.
- [Maastricht *Ga de dialoog aan met senioren*, zie hoofdstuk 4.1.5](#)
In Maastricht (122.000 inwoners) staan ouderen en cultuur echt op de agenda en draait het om: innovatie, participatie en nieuwe samenwerkingsvormen. Zo wil de gemeente ouderen een actievere rol geven: geen activiteiten vóór ouderen maar dóór ouderen. Maastricht doet mee aan de pilot van het programma *Lang Leve Kunst* van het FCP.

Kleine gemeenten

- [Doetinchem *Duurzame ontschotting*, zie hoofdstuk 4.1.6](#)
De gemeente Doetinchem (56.344 inwoners) bevordert structurele cultuurparticipatie van

ouderen door samen met hen culturele activiteiten in hun directe omgeving te organiseren. Vrijwilligers (naobers) worden gecoacht om kunstactiviteiten met ouderen uit te voeren. Doetinchem is vanaf 2017 deelnemer van het programma *Lang Leve Kunst* van het FCP.

– *Wageningen Samen met de stad, zie hoofdstuk 4.1.7*

Cultuur voor ouderen is in Wageningen (38.000 inwoners) goed geregeld, met veel culturele activiteiten voor deze doelgroep. De gemeente wil dat iedereen kan meedoen en daarbij speelt cultuur een belangrijke rol. Naar vermogen meedoen met culturele activiteiten is één van de uitgangspunten.

4.1.1 De wijk als ingang

Gemeente Den Haag - Onne de Jonge, beleidsmedewerker cultuur

De gemeente Den Haag heeft 521.107 inwoners (2016, CBS), waarvan 73.260 (14%) 65-plussers.

Ouderen en cultuurparticipatie in Den Haag

‘Ouderen en Cultuurparticipatie is een serieus thema voor Den Haag. Sinds najaar 2015 ben ik hiervoor fulltime aangesteld. Mijn belangrijkste taak is om te inventariseren waar we winst kunnen halen. Welke organisaties houden zich bezig met ouderen of cultuur en hoe kunnen die elkaar vinden?’

Er zijn veel mooie voorbeelden in Den Haag, maar er is nog weinig verband daartussen. Nu er een eigenaar van dit thema is, wordt het makkelijker om verbindingen te leggen. De intentie was er al, maar de praktijk was vaak anders. Ik ben de brug tussen de beleidsvelden Participatie en Cultuurbeleid. Dat heeft als voordeel dat ik invloed kan hebben op zowel ouderen- als cultuurbeleid.

De belangrijkste rol van de gemeente is het financieel ondersteunen van projecten van culturele of zorginstellingen. Een mooi voorbeeld daarvan is zorginstelling Florence. Die richt zich, samen met cultuurmakers, óók op mensen in de wijk die nog thuis wonen. Dat is toekomstgericht; er zullen immers steeds meer zorginstellingen sluiten, waarbij de verpleeghuizen overblijven.

Een ander mooi voorbeeld is de pilot *De Menukaart* in een van de stadsdelen. Die moet het culturaanbod voor ouderen in kaart brengen en breder bekend maken. Ook gaan culturele instellingen hierdoor nadenken hoe ze ouderen beter kunnen bereiken. Zo moeten vraag en aanbod bij elkaar komen. Bovendien kunnen we de kwaliteit beter bewaken; alleen de beste projecten uit verschillende domeinen komen op *De Menukaart*.

Den Haag als Age Friendly City

‘Den Haag was de eerste gemeente die zich heeft aangesloten bij het project *Age Friendly City* van de Wereldgezondheidsorganisatie. Ik ben niet betrokken geweest bij de keuze, ik weet wel dat de wethouder van Cultuur het belangrijk vindt dat ouderen in een omgeving wonen waar ze zich prettig voelen.

Als *Age Friendly City* hebben we een actieplan vanuit acht verschillende domeinen met drie speerpunten. Ten eerste is dat de *Maand van de Vitaliteit* in oktober. Dan creëren veel organisaties extra aanbod voor ouderen en er is een grote slotmanifestatie waaraan veel ouderen meedoen. Het tweede speerpunt is de *Vitaliteitsaward* die in elk stadsdeel op 2 juni 2016 wordt uitgereikt voor een initiatief van of met ouderen. Het derde speerpunt is een community van oplossingen tegen eenzaamheid. De filosofie achter alle speerpunten is: samen doen. Het gaat niet altijd om geld, maar ook om capaciteit en menskracht om de verbinding te leggen. Dit actieplan moet duidelijk maken dat ouderen en cultuurparticipatie een serieus thema is en dat we ons continu ontwikkelen.’

Doelgroep ouderen in Den Haag

‘Mensen in zorginstellingen zijn goed bereikbaar door de vaste structuur en omdat er veel instellingen zijn die graag willen samenwerken. Maar ouderen wonen tegenwoordig veel langer thuis en hierdoor kunnen ze geïsoleerd en eenzaam raken. Het is veel moeilijker en ook

arbeidsintensief om deze groep te bereiken, maar hier kunnen we wel het verschil maken. Daarom richt ons beleid zich vooral op deze groep.

Den Haag vindt het belangrijk om de stem van ouderen te horen. Zo is in de beginfase van *Age Friendly City* samengewerkt met ouderenorganisaties. Zij hebben ouderen aangedragen om mee te denken over de acht domeinen zoals genoemd in het WHO-document *Global Age-friendly Cities: A Guide*. Het gaat om publieke ruimte, transport, huisvesting, respect, sociale participatie en sociale binding, arbeidsparticipatie, informatievoorziening, sociale instellingen en gezondheidsvoorzieningen. Hun ideeën zijn samengevoegd met die van cultuurprofessionals en zo is de behoefte per domein in kaart gebracht. Ook bij andere activiteiten werken we samen met ouderenorganisaties. Dat geldt ook voor de stadsdelen. De filosofie van Den Haag is: niet voor maar met ouderen.'

Financiering

'Van de totale cultuurbegroting van Den Haag gaat structureel 52 miljoen euro naar culturele instellingen. Elke vier jaar presenteren we een Kunstenplan waarvoor instellingen zich kunnen inschrijven. Mijn functie wordt betaald vanuit de beleidsvelden Cultuur en Participatie. Aanvankelijk had ik geen budget, maar nu heb ik partijen zó enthousiast gemaakt dat ze willen bijdragen. Zo heb ik een Financieringsmix ontwikkeld, een nieuwe stroom geld uit de wijk of een stadsdeel. Veel cultuurmakers krijgen maar een jaar subsidie en zijn daarna zelf verantwoordelijk voor de financiering, maar een groot deel van de makers lukt dat niet. Ze kunnen niet terugvallen op de gemeente, want die steunt niet structureel. Dan kan deze Financieringsmix uitkomst bieden.

Daarnaast werk ik aan een Ouderen cultuurfonds per stadsdeel. Ouderen kunnen initiatieven waarvoor ze geld nodig hebben indienen zonder dat ze grote plannen hoeven te schrijven. Zo stimuleren we ouderen om ideeën te bedenken. Een stichting gaat de plannen uitvoeren en betreft de ouderen daar ook bij.'

Ontschotten

'Ontschotten vinden we van groot belang. Op veel terreinen zijn we al best ver, maar bij Cultuur kan het beter. Op beleidsniveau slaan we al wel de brug naar andere beleidsterreinen, maar in het veld is dat nog lang niet altijd vanzelfsprekend. Commerciële partijen hebben vaak hun eigen doel en agenda en culturele instellingen hebben vaak niet de middelen om de verbinding te zoeken. Dat maakt het lastig. Den Haag is goed bezig, vooral met de wijkgerichte aanpak en dus klein en lokaal. Dan zie je wel hoe enorm veel organisaties actief zijn op een bepaald gebied en raakvlakken met elkaar hebben.'

Toekomst

'Als je wilt ontschotten, moet je ouderen en cultuur verbinden op wijk- of stadsdeelniveau. Stedelijk beleid is veel moeilijker. Dan gaat het al snel om grote projecten "ergens in de stad". In het kader van het programma *Lang Leve Kunst. Op weg naar Age Friendly Cities* zijn we nu bezig met de pilot *De Menukaart* in een van de acht stadsdelen. Die moet zich nog bewijzen, maar ik geloof erin. Met deze pilot wordt het al dan niet bestaande aanbod dat is toegesneden op ouderen via de sociale wijkteams, welzijnsorganisaties, huisartsen en specifieke voorzieningen (Tafeltje-dek-je) onder de aandacht gebracht bij ouderen. Daarnaast is het belangrijk om de geïsoleerde, eenzame oudere te vinden. Dat is best lastig en daarvoor moet je op tijd

gaan samenwerken met de vitale oudere. Niet alleen weten zij de weg naar geïsoleerde eenzame ouderen veel beter, de kans bestaat dat ze later ook zelf tot die groep gaan behoren. Er gebeurt veel in Den Haag. We zijn *Age Friendly City*. Eind dit jaar start op initiatief van het Fonds voor Cultuurparticipatie een Europese stedenbanduitwisseling met Helsinki, Manchester en Sint Niklaas: *Long Live Arts Inspires Age Friendly Cities*. Zo creëren we bewustzijn en bereiken we steeds meer ouderen. Het is mooi om te zien dat het thema ouderen en cultuur heel serieus wordt genomen en dat langzamerhand allerlei deuren opengaan.'

Tips van Onne de Jonge

- Ouderen en cultuur is momenteel een sexy onderwerp. De timing is goed om er nu mee aan de slag te gaan, want iedereen gelooft in het belang van cultuur voor ouderen. Als je het goed aanpakt, doet iedereen graag mee en komt hier veel tijd, geld en energie voor beschikbaar.
- Zoek samenwerking met de verschillende beleidsterreinen. Daar valt de grootste winst te behalen. Op papier gaat dat makkelijker dan in de praktijk, zeker in een grote gemeente. Elke wethouder heeft eigen speerpunten en het vraagt tijd en capaciteit. Maak daarom iemand vrij om aan die verbinding te werken, dat is efficiënt en zo ontstaat er structuur. Dat werkt beter dan eenmalige successen.
- De gemeente moet op zoek naar verbinders tussen ouderen en de gemeente. Schakel hiervoor de wijk of de stadsdelen in. Ga praten met partijen, puur over ouderen en cultuur. Dan ontmoet je vanzelf mensen met kennis en energie en dan gaat het als een speer.

4.1.2 Vitale ouderen zorgen voor evenwicht in de stad

Gemeente Rotterdam - Olga Smit, beleidsmedewerker cultuur

De gemeente Rotterdam heeft 629.606 inwoners (2016, CBS) waarvan 95.001 (15%) 65-plusser is.

Ouderen en cultuurparticipatie in Rotterdam

‘Rotterdam ziet ouderen als één van de vele doelgroepen. Er is daarom geen beleid dat zich specifiek richt op ouderen. Ook de subgroepen van ouderen worden niet specifiek benaderd, ondanks de grote verschillen. Van actieve zestigers die vaak nog werken, kapitaalkrchtig, actief en gezond zijn tot ouderen die nog zelfstandig wonen, maar de wijk niet meer uitkomen, en de ouderen in zorginstellingen. Allemaal vragen ze een specifieke aanpak.

Ondanks de keuze om geen specifiek beleid te maken, maakt de gemeente wel afspraken met de culturele instellingen en met de Rotterdamse Raad voor Cultuur. Zo ligt voor de komende vier jaar vast dat de culturele instellingen hun doelgroepen aanmerkelijk gaan verbreden zodat het publieksbereik groter en diverser wordt. Ouderen horen daar natuurlijk ook bij.

De actieve cultuurparticipatie, dus het zelf beoefenen van kunst en cultuur door ouderen, gebeurt vooral op wijkniveau. Een mooi voorbeeld hiervan is *Granny's Finest*, dat in Rotterdam ontstaan is. Ambacht en design komen samen in producten die tot stand komen door generaties die samenwerken. Tegelijkertijd voorkomt dit eenzaamheid.’

Rotterdam als voorbeeldgemeente

‘Er gebeurt veel in Rotterdam als het gaat om ouderen en cultuur. Ik denk dat het helpt dat we samenwerken met programma’s zoals Eenzaamheid en Cultuur en de Gebieden. Zij besteden veel aandacht aan cultuurparticipatie voor ouderen, onder meer via het kwartiermakersprogramma *Lang Leve Kunst*. Dat geldt ook voor een aantal musea met programma’s voor kwetsbare ouderen. Zo vindt alles zijn weg. Een nadeel van deze aanpak is dat je als gemeente weinig overzicht hebt en dus ook niet op een simpele of snelle manier kunt zien of je genoeg doet.’

Ouderen zelf betrekken

‘De afdeling Cultuur van de gemeente heeft geen structurele instrumenten om ouderen te betrekken of om hun behoeften te peilen. Die zijn er wel op gebiedsniveau. De gebiedscommissies ontwikkelen activiteiten voor hun eigen gebied en voor ouderen. Daarnaast heeft elk gebied een eigen cultuurscout en deze scouts zijn de ogen en oren van de wijk. Ze helpen initiatieven in de wijk verder, signaleren behoeften en kijken hoe ze die verder kunnen brengen. Ze zijn de intermediair tussen de bewoners, onder wie ouderen, en cultuurprofessionals.’

Financiering

‘De cultuurbegroting van Rotterdam bedraagt ongeveer 120 miljoen euro, inclusief de Bibliotheek Rotterdam. Daarvan gaat 95 miljoen aan subsidie via het Cultuurplan vast naar de culturele instellingen en de bibliotheek. Het overige is voor incidentele projecten, visuele en podiumkunsten, literatuur en erfgoed. Voor de gebieden hebben we subsidiebudgetten, die zijn bedoeld voor kleinere projecten die relatief snel gerealiseerd kunnen worden. Ook voor ouderen en cultuur kunnen daar subsidies worden aangevraagd.’

‘Omdat we geen beleid hebben specifiek voor ouderen en cultuurparticipatie, hebben we ook

geen specifiek budget hiervoor. Dat zit besloten in de reguliere subsidies. Daarnaast participeren zorginstellingen soms in cultuurprogramma's of we werken samen in programma's zoals *Eenzaamheid*. De provincie levert geen bijdrage en ook voor zorgverzekeraars is het lastig een bijdrage te leveren. Zelfs als ze een initiatief steunen, zoals een dansproject voor Parkinson- en reumapatiënten dat duidelijk bijdraagt aan het welbevinden en de gezondheid van deze mensen, kunnen ze vaak moeilijk een financiële bijdrage leveren, omdat hun budgetten aan regels gebonden zijn. Wet- en regelgeving is dan een belemmering.'

Ontschotting

'Rotterdam werkt aan ontschotting, maar we zijn er nog niet zo ver mee. Het komt op gang, en dat is mooi om te zien. Zo vormen Sport en Cultuur samen een directie waarin we gezamenlijk activiteiten ontwikkelen, ook voor ouderen. We beginnen als directie Sport & Cultuur ook samen te werken met andere beleidsdomeinen, zoals Gebieden en ook met Wijken in het programma *Eenzaamheid*.'

Toekomst

'Het uitgangspunt voor de komende jaren is verbreding van de doelgroepen, meer diversiteit. En natuurlijk willen we onze ouderen zo actief mogelijk houden, of dat is door museum- of concertbezoek of door zelf actief een kunstvorm te beoefenen, dat is ons als gemeente om het even. Als we maar zoveel mogelijk ouderen bereiken. Het zou goed zijn als de andere beleids-terreinen ook meer innovatieve werkvormen zouden kunnen ontwikkelen. Innovatie zit in het hart van de culturele sector, maar het zou helpen als er fysieke, financiële en mentale ruimte zou ontstaan bij zorg en welzijn om samen aan die innovatie te werken.'

Tip van Olga Smit

- Richt je als gemeente niet alleen op de kwetsbare ouderen, maar ook op de culturele behoeften van de vitale oudere met een goede opleiding en een goed inkomen. Ons beleid is erop gericht om ook de hoger opgeleiden naar de stad te halen en te binden. Dat begint al met studenten die we na hun studie willen vasthouden, maar ook mensen waarvan de kinderen uit huis zijn en die beginnen aan de derde of vierde levensfase houden we graag vast.

4.1.3 Culturele community's voor jong en oud

Gemeente Utrecht - Charles van Zanten, beleidsadviseur cultuur

De gemeente Utrecht heeft 340.000 inwoners, waarvan 33.000 (10%) 65-plussers.

Ouderen en cultuurparticipatie in Utrecht

'Ouderen en cultuur is nooit een specifiek beleidsissue geweest in Utrecht, maar door de landelijke ontwikkelingen en het contact met het LKCA, heeft de gemeente onlangs bij haar gesubsidieerde instellingen geïnventariseerd wat er allemaal gebeurt in de stad. Daaruit bleek dat er nog maar weinig culturele projecten en initiatieven zijn voor ouderen. Ze zijn er wel, zoals de voorstelling *Hangplek voor Ouderen* in Leidsche Rijn van stichting Cultuur 19, ook bedoeld om eenzaamheid te bestrijden. Of de *Appeltaartconcerten*, verzorgd door de stichting met dezelfde naam. De concerten klassieke muziek op dinsdagochtend in Cultuurhuis Stefanus in Overvecht worden bezocht door veel ouderen en daarvoor heeft de organisatie de Toegankelijkheidsprijs 2016 gewonnen. Toch zijn dit alleen maar prikkels en incidenten, er is geen beleidsvisiedocument voor ouderen en cultuur. Gesubsidieerde instellingen en verenigingen zijn er nog nauwelijks mee bezig. Maar we staan voor een toekomst met steeds meer 65-plussers, dus we moeten hierover nadenken. Participeren ouderen voldoende? Waar willen en kunnen ouderen nog aan deelnemen? Wat kan de gemeente doen? Voor de uitvoering blijven we afhankelijk van het veld, maar de gemeente kan aanjagen, faciliteren en waar nodig sturen. Toch ben ik niet negatief over ouderen en cultuur in Utrecht. Aan de amateurkunst bijvoorbeeld nemen nog steeds veel ouderen deel, zowel actief als passief. Zeker in de clubbuurthuizen van de afdeling Samenleving doen ouderen vaak mee met culturele activiteiten, maar daarvan heb ik geen duidelijk beeld.'

Vitale of kwetsbare ouderen

'Vitale ouderen vinden vaak wel hun weg, al worden de mogelijkheden minder en kunnen ze vaak geen lid blijven van hun vereniging, om gezondheidsredenen of doordat de artistieke kwaliteit minder wordt door de stem, fysiek of mimiek. In bepaalde sectoren zijn er verenigingen die vanwege dit tekort aan actieve leden met opheffen bedreigd worden. Voor ouderen die sociaal of vanwege hun gezondheid kwetsbaar zijn, lijkt er nauwelijks iets te zijn waaraan zij actief kunnen deelnemen, alleen het programma *Lang Leve Kunst* voor ouderen met dementie. Op welke groepen ouderen de gemeente zich vanuit de kunst en cultuur moet richten, moeten we de komende vier jaar bespreken. Ik zou het mooi vinden als we via beleid de amateurkunstverenigingen kunnen helpen om zich om te vormen tot een culturele community, met ruimte voor artistieke, maar ook economische en sociaalmaatschappelijke ontwikkeling. In zo'n community kunnen jong en oud actief zijn. In Spanje zijn hier al voorbeelden van. In Utrecht is er één in ontwikkeling, het Harmonie Orkest Vleuten, een seniorenorkest dat wordt gekoppeld aan een prestatiegericht orkest. Dat vind ik een prima ontwikkeling. Binnen één organisatie is er aandacht voor kwaliteit, diversiteit, continuïteit en verschillende generaties, waarbij jong en oud elkaar kunnen blijven ontmoeten.'

Ouderen betrekken

'De afdeling Kunst en Cultuur bewandelt geen formele kanalen om de wensen van ouderen te inventariseren. De afdeling Samenleving doet dat wel. We proberen steeds vaker samen te werken, onder andere met de diverse afdelingen binnen de gemeente, want we beseffen dat we

breder moeten kijken dan kunst en cultuur. We zoeken inhoudelijke en organisatorische verbinding, verbreding en diversiteit.'

Financiering

'De totale cultuurbegroting van Utrecht bedraagt zo'n 40,6 miljoen euro. Er is 38,5 miljoen beschikbaar aan subsidie. Daarvan gaat ongeveer 20,8 miljoen naar de drie grote instellingen het Centraal Museum, de Stadsschouwburg en Muziekcentrum Tivoli Vredenburg. Verder wordt 11,2 miljoen via een adviesprocedure om de vier jaar verdeeld over diverse aanvragers. 8 miljoen euro ligt onder andere vast in meerjarige afspraken en projectsubsidierelingen, waarvan jaarlijks 600.000 euro beschikbaar is voor eenmalige subsidies. Daarvoor mag iedereen, ook bij projecten en activiteiten die zich specifiek richten op ouderen, een aanvraag indienen via de verkorte, maandelijkse procedure of de reguliere procedure van drie keer per jaar. De gemeentelijke subsidies zijn een bijdrage aan de exploitatie van instellingen. Naast een gemeentesubsidie is er altijd aanvullende financiering nodig, bijvoorbeeld via landelijke of plaatselijke fondsen, crowdfunding, merchandising, horeca of kaartverkoop om de begroting sluitend te krijgen.

Voor zover ik weet zijn er maar twee zorginstellingen, de organisatie Axxion Continu en het Bartolomeus Gasthuis, die zich ook richten op kunst en cultuur en daar middelen voor vrijmaken. In de zorg valt dus ook nog een wereld te winnen.'

Het ambitieniveau van Utrecht

'Utrecht zal de komende jaren een groei doormaken tot meer dan 400.000 inwoners, ofwel 60.000 inwoners meer. We streven naar een pluriform kunstaanbod, dus voor alle kunstdisciplines, en we willen onderscheidend zijn. Dat willen we vasthouden. Daarnaast willen we dat er kunst geproduceerd en gepresenteerd wordt en staat de actieve participatie hoog in het vaandel, van kinderen tot ouderen. We sluiten geen enkele groep uit. Om die participatie verder te ontwikkelen, moeten we onder andere eerst de behoeften op dit gebied bij onze inwoners onderzoeken. Daarmee kunnen we dan vervolgens gericht aan de slag. Een voorbeeld: als ouderen die slecht ter been zijn actief willen zijn in een Wijkcultuurhuis, moet je bijvoorbeeld samenwerken met andere afdelingen om vervoer te regelen. Dat vraagt nogal wat, ook van de financiering.'

Ontschotting

'Als het gaat om integraal beleid, dat domeinoverstijgend of bovensectoraal is, valt er nog wel een slag te maken. Maar het bewustzijn begint te komen. De afdeling Culturele zaken streeft naar een werkwijze waarin verbreding en verbinding met andere domeinen als belangrijk gezien wordt. Het culturele veld is hierin al veel verder, denk aan de Wijkcultuurhuizen. Die werken al domeinoverstijgend op het gebied van activiteiten; ze hebben te maken met de afdeling Onderwijs, Vergunningen, Samenleving, Cultuur, Stadsbeheer, Sport, noem maar op.'

Toekomst

'Er ligt een uitgangspuntennotitie 2017-2020. Op basis hiervan zijn ook de meerjarige subsidies toegekend. De budgetten liggen voor 2017-2020 vast. Als gemeente moeten we deze periode gebruiken om na te denken of er specifiek cultuurbeleid moet komen voor kwetsbare ouderen. De Rijksoverheid zou daartoe met ons kunnen samenwerken. Als Utrecht bijvoorbeeld culturele community's wil ontwikkelen, dan is dat nu nog onbekend terrein. Door samen met

de Rijksoverheid een pilot te starten, kun je ervaring opdoen waar wij en andere gemeenten en partijen weer van kunnen leren. Er moet ruimte komen om te experimenteren. En natuurlijk moet je je niet alleen richten op ouderen, daarmee isoleer je hen van de samenleving.

De provincie zou ik willen adviseren om ook samen met ons en met partijen in ons veld te gaan samenwerken, om nieuwe concepten te ontwikkelen voor het culturele veld. Zo kunnen ouderen en cultuur een nieuwe en structurele voedingsbodem krijgen.'

Tips van Charles van Zanten

- Er is aandacht nodig voor ouderen, cultuur en gezondheid. Ouderen en dementie is daar een voorbeeld van. Kunst kan een middel zijn om het proces te verzachten en ouderen uit hun isolement te halen. Niet elke kunstenaar kan zomaar een project starten voor mensen met dementie, dat vereist bepaalde sociale en artistieke competenties. Kunstenaars die interesse tonen, zouden via scholing de juiste tools moeten krijgen.
- Laat ouderen weten dat er nog een amateurkunstsector is. Dat is bij lang niet iedereen bekend, terwijl het in de toekomst veel voor hen kan betekenen.
- Sluit ouderen niet uit van communicatie en informatie. Niet alle ouderen hebben toegang tot digitale middelen. Als we willen dat ze zo lang mogelijk blijven participeren, moeten we hier ook rekening mee houden.
- Stel plezier, laagdrempeligheid en sociale cohesie in de amateurkunst voorop, ook in de marketing en communicatie daarover.
- Amateurkunstverenigingen zouden zich de komende tijd kunnen oriënteren op het realiseren van een culturele community, die breder is dan alleen het beoefenen van een specifieke amateurkunst.

4.1.4 Alle ouderen doen mee

Gemeente Emmen - Frans Meerhoff, beleidsadviseur cultuur

De gemeente Emmen heeft 107.584 inwoners, waarvan 22.702 (21%) 65-plussers.

Ouderen en cultuurparticipatie in Emmen

‘In 2050 zal 22 procent van de wereldbevolking 60 jaar of ouder zijn, in Emmen is dat nu al bijna 27 procent. Gezien deze demografische ontwikkelingen, is er in het cultuurbeleid van Emmen de komende jaren veel aandacht voor senioren. Daarnaast sturen we er via de Cultuurnota 2017-2020 op dat ook cultuuraanbieders met deze groep rekening houden in hun programmering.

Emmen werkt samen met zeven grote overheden in Noord-Nederland. Onze ontwikkelagenda bevat elf experimenten. Een daarvan is *Art 66 De kunst van het ouder worden* over cultuurparticipatie voor senioren. Dit experiment kent twee projecten: *Gekleurd Grijs* en *Healthy Ageing*.’

Gekleurd Grijs

‘Dit project is een netwerk van cultuurmakers in Drenthe en Groningen. De gemeente stelt hen in staat om cultuurproducten voor senioren te ontwikkelen. Dit varieert van theater- en museumbezoek tot creatieve workshops en dansen voor ouderen. De vele samenwerkingspartners zijn de provincies, gemeenten, mediapartners, culturele organisaties, het voortgezet onderwijs, organisaties voor zorg en welzijn, ouderenfondsen, ouderenbonden en vrijwilligersorganisaties. Denk verder aan het LKCA, Movisie, Coalitie Erbij, Omroep MAX, Vier het Leven, Lang Leve Kunst, Healthy Ageing Network Northern Netherlands en het CityPromsEmbrace-programma.

Healthy Ageing

‘Dit project wordt gedragen door Healthy Ageing Network Northern Netherlands (HANNN). Het richt zich op activiteiten die bijdragen aan gezond en actief ouder worden. HANNN verbindt bedrijven, kennisinstellingen, zorgpartijen en overheden. Leeuwarden is door het FCP gevraagd als een van de vijf pilotgemeenten voor *Lang Leve Kunst. Op weg naar Age Friendly Cities*.

Samen met Leeuwarden en Groningen stemmen we beleid voor ouderen en cultuur op elkaar af. Wij willen een belangrijke plek voor kunst en cultuur in verbinding brengen met de leefstijl van ouderen. Denk aan het stimuleren van woon-en zorgvormen met een kunstprofiel en culturele programmering. Hiertoe willen we een apart programma voor onderzoek en ontwikkeling starten binnen HANNN. En we maken de verbinding met de creatieve industrie, die zich richt op meer technische toepassingen.’

‘Het belangrijkste doel van *Art 66 De kunst van het ouder worden* is meer vraaggericht aanbod voor ouderen creëren, vooral als ze weinig of niet in aanraking komen met kunst en cultuur. Door culturele partijen aan te sporen zich met deze doelgroep bezig te houden. Ook gaat het erom de participatiegraad van ouderen te verhogen via lokale ouderenorganisaties. Daarnaast gaat het om gezond en actief ouder worden, waarbij kunst en cultuur een rol spelen in een gezond leefpatroon.’

De Cultuurnota van Emmen

‘In de Cultuurnota 2017-2020 willen we senioren goed in beeld krijgen; om hoeveel mensen

gaat het en waar bevinden ze zich? Daarnaast maken we de cultuuraanbieders duidelijk dat ze de komende periode aandacht moeten geven aan alle groepen senioren, van kwetsbaar tot robuust. Deze laatste groep is prima in staat om culturele producties te ontwikkelen.'

Geen pillen maar cultuur

'Cultuurparticipatie maakt mensen gezonder oud. Dankzij het project *Samen Oud in Groningen* weten we dat een beetje meer aandacht bijdraagt aan het welzijn van senioren. Daar ligt een taak voor de huisarts. Je helpt iemand soms meer met een koor dan met een pil. Daarom gaan we *Samen Oud* ook in Emmen uitrollen. En er is meer mogelijk, zo moeten cultuuraanbieders meer producten gaan ontwikkelen. Tegelijkertijd zie je dat zorginstellingen zich steeds vaker profileren met cultuuraanbod. Wat achterblijft, is de bereidheid om daarin te investeren. Dat geldt ook voor zorgverzekeraars. Ook zij moeten cultuur in hun instellingen mogelijk maken, zodat het welbevinden van hun cliënten stijgt.'

Financiering

'De cultuurbegroting van Emmen beslaat ongeveer 12 miljoen euro, maar we financieren ook cultuur vanuit andere budgetten. Dat lukt alleen als je je bewust bent van de interventies die je doet. Daarnaast is cultuur voor senioren een verdienmodel. Deze groep is zeker niet alleen armlastig, dus niet alles hoeft voor niets. Lever *value for money*, dan verdien je er vanzelf aan.'

Beleidsinterventies en ontschotting

'We zoeken actief verbinding met andere beleidsterreinen, zoals welzijn, om iets voor elkaar te betekenen. Een deel van het budget van de Wmo besteden we aan cultuur. Het vraagt soms creativiteit om dat te rechtvaardigen, daarover gaan we in gesprek met collega's. Hoe kunnen we iets voor elkaar betekenen? Zo hebben we het Festival Gekleurd Grijs betaald uit het Wmo-budget. Daarnaast verleiden – en soms dwingen – we woonzorgcentra om hun verantwoordelijkheid te nemen. Als je wilt bijdragen aan het welzijn van je klanten, moet je daar iets voor overhebben. Dat ligt vast in ons beleid.'

De toekomst

'Cultuurparticipatie voor senioren heeft de toekomst. We leren van het nu. Zo hebben we de afgelopen maanden de pilot *Zes keer Zes* gedaan: zes verschillende cultuurproducties voor senioren zijn op zes plekken in de gemeente gepresenteerd, en dat leidde tot 36 ervaringsmomenten. De resultaten waren wisselend, blijkt uit de evaluatie. Soms was het moeizaam en ingewikkeld, maar er waren ook successen, zoals de *Verhalentafel*, waar ouderen verhalen vertellen of ernaar luisteren. Van al deze ervaringen leren we voor de toekomst. We beseffen nog onvoldoende dat vergrijzing ons dwingt om voor de groeiende groep senioren iets te betekenen. Dat besef moeten we omzetten in beleidskeuzes. Ook zorgverzekeraars moeten een tandje bijzetten. Er moet dus nog het nodige gebeuren.'

Tips van Frans Meerhoff

- Emmen participeert in een landelijk netwerk waar gemeenten kennis uitwisselen. Hier leren ze van elkaar, bijvoorbeeld dat de aanpak niet overal hetzelfde hoeft te zijn. Zo werkt Doetinchem bottom-up, vanuit initiatieven uit de gemeente. Emmen doet dat andersom, vanuit strategie en beleid.
- Elke gemeente kan aan de slag als *Age Friendly Cultural City*. Lees de criteria over partici-

patie, gezondheid, veiligheid en onafhankelijkheid op de website van de Wereldgezondheidsorganisatie en ga aan de slag.

- Maak gebruik van onderzoekgegevens; Emmen werkt nauw samen met de Hanzehogeschool Groningen en de Universiteit Groningen in het project 'Healthy Ageing'. Daar zit veel kennis over het grijsprofiel van je gemeente.
- Maak het aanbod in alle opzichten bereikbaar, in termen van toegankelijkheid op het gebied van tijd, prijs, locatie en afstand en zoek regionale afstemming.
- Ieder moet zijn rol oppakken. Bestuurders zijn 'mogelijkmakers'. (*zie kader*) Als de gemeente in de gaten van anderen springt, neem je verantwoordelijkheid die niet voor jou is. Professionals en zzp'ers moeten als makers kansen grijpen.
- Emmen heeft, samen met het netwerk Gekleurd Grijs, een handvest met aandachtspunten gepubliceerd (*zie kader*).

Makers, meemakers en mogelijkmakers

Emmen denkt in termen van makers, meemakers en mogelijkmakers. Makers ontwikkelen en bieden de cultuur aan, meemakers zijn de senioren en mogelijkmakers de organisaties die middelen beschikbaar stellen: onderzoekers, welzijnsinstellingen, woningcorporaties, ouderenbonden, de seniorenraad en bestuurlijke gremia.

Aandachtspunten uit het handvest van Emmen

- Ontwikkel culturele programmering met en voor senioren en maak die in alle opzichten bereikbaar.
- Daag professionele en private cultuuraanbieders uit tot samenwerking.
- Maak voor nieuw beleid en initiatieven gebruik van elkaars kennis.
- Zoek regionale, noordelijke, landelijke en Europese afstemming.
- Wees bereid bestaande structuren en producten leeftijdsbestendig te verrijken.
- De derde en vierde levensfase kennen robuuste potenties die verder gaan dan de illusie 'forever young'.

4.1.5 Ga de dialoog aan met senioren

Gemeente Maastricht - Karin Martens, beleidsmedewerker cultuur

De gemeente Maastricht heeft 122.000 inwoners (2016, CBS), waarvan 24.000 (20%) 65-plussers.

Ouderen en cultuurparticipatie in Maastricht

‘Ouderen en Cultuur is in Maastricht definitief op de agenda gekomen na een bezoek van de Karavaan *Kunst voor het Leven* van het FCP met Hedy d’Ancona als ambassadeur van *Lang Leve Kunst*. Dat was een spetterende middag en de wethouder is daardoor heel enthousiast geworden. Vervolgens zijn we met afgevaardigden van de gemeente en Tout Maastricht in mei 2015 naar de internationale conferentie *Long Live Arts* geweest. Sindsdien staat het onderwerp hier echt op de agenda en staan er drie termen centraal: innovatie, participatie en nieuwe samenwerkingsvormen. Zo willen we ouderen een veel actievere rol laten vervullen. Daarvoor was dat heel anders, meer vóór dan dóór ouderen. Dat is een groot verschil. Nu zie je veel grotere projecten ontstaan die ook steeds meer de participatie en samenwerking bevorderen. Bovendien ontstaan hierdoor ook nieuwe werkvormen.’

Tout Maastricht

Tout Maastricht is een culturele stichting die cultuurprojecten coördineert en faciliteert. Voorheen was het onderdeel van de gemeente, maar sinds 2011 is Tout Maastricht een zelfstandige stichting die zich inzet om kunst en cultuur in Maastricht zichtbaar en bereikbaar te maken: voor jong en oud, professionals en amateurs, bekend en onbekend.

Tout Maastricht streeft naar een grote impact met een klein team. Om die reden is het een netwerkorganisatie; verschillende partners gaan samen op zoek naar overeenkomsten die ze vervolgens vertalen in een efficiënte samenwerking. Door te focussen op de overeenkomsten, worden de verschillen – denk aan visie, missie of doelen – minder belangrijk. De belangrijkste sleutel is dat alle netwerkparticipanten elkaar in hun waarde laten.

Doelgroepen

‘In principe voert Maastricht geen doelgroepenbeleid. Wel willen we ouderen zo lang mogelijk actief houden en zelfstandig laten wonen. In die zin richt het beleid zich op hen. We doen soms iets extra’s om ouderen de weg te laten vinden naar culturele instellingen of initiatieven. Momenteel denken we na over een cultuurfonds voor ouderen om de financiële drempels weg te nemen. De kwetsbare ouderen vallen vooral onder het Wmo-beleid. Daarbij werken we samen met verzorgingstehuizen, bijvoorbeeld de Geheugenkoren voor mensen met Alzheimer.’

Maastricht kent verschillende projecten die cultuurparticipatie en cultuureducatie bevorderen. Enkele voorbeelden:

- Maastricht is Age Friendly City.
- Let’s (Ad)dress The People van FASHIONCLASH en Tout Maastricht. Hier staan traditionele handwerktechnieken en cultuurparticipatie van ouderen centraal.
- Appeltaart met Zilver laat een onderdeel van de collectie uit het Museum aan het Vrijthof bij ouderen thuis komen. Er is een wisselende collectie die van huiskamer naar huiskamer gaat. Senioren nodigen gasten uit de wijk uit, en praten samen over de collectie. Zo prikke-

len we mensen, zeker uit bepaalde wijken, om ook zelf een museum te bezoeken.

- De culturele instelling Kumulus verzorgt cursussen en organiseert activiteiten in de wijk om de afstand voor sommige mensen letterlijk en figuurlijk te verkleinen.
- De Week van de Ouderen in Maastricht. Speciaal voor ouderen zijn er activiteiten, voorstellingen en events verdeeld over ongeveer 25 locaties in de stad.
- De Minimakerfair waarbij we de talenten van jong en oud mixen.
- Granny's Finest Maastricht; handwerkclubs voor senioren die samen hun hobby uitoefenen, elkaar ontmoeten en creatief bezig zijn. Dit bestrijdt ook eenzaamheid. Jong en oud werken samen en leren van elkaar.
- Een fotowedstrijd waarbij we de foto's gebruiken om de politiek de leefwereld van ouderen te laten zien: de stad door hun ogen.

Ouderen betrekken

'Maastricht heeft een Adviescommissie Seniorenbeleid, die een reactie geeft op alle gemeentelijke stukken over ouderen. Daarnaast benutten we ook informele kanalen voor input. Zo heeft Tout Maastricht afgelopen zomer culturele wandelingen door de stad georganiseerd. Daarna zijn we met de deelnemende ouderen in gesprek gegaan om hun wensen te inventariseren. Ook hebben we dialoogsessies met senioren en inventariseren we de reacties van ouderen die komen op de Maastrichtse Ouderenkrant die twee keer per jaar verschijnt.'

Financiering

'Een deel van de cultuuruitgaven in Maastricht wordt betaald door het Elisabeth Stroeven Fonds en ook Tout Maastricht krijgt geld voor activiteiten, dus ook voor cultuurparticipatie voor ouderen. De gemeente vindt het belangrijk dat ouderen blijven meedoen.'

Ontschotting

'Maastricht is er aardig in geslaagd om cultuur en welzijn te verbinden. Zo werkt de gemeente nauw samen met zorginstellingen. Ook binnen de gemeente is sprake van ontschotting. De afdeling Welzijn en Zorg werkt al jaren samen met de afdeling Economie. Samen programmeren en financieren ze bepaalde culturele projecten, die overigens ook gefinancierd worden vanuit het welzijnsbudget. Dat gaat in goed overleg.'

Toekomst

'In de meerjarige *Toekomstagenda Senior in Maastricht* heeft de gemeente speerpunten benoemd om ouderen zinvol mee te laten doen. Cultuurparticipatie speelt hierbij een belangrijke rol. Het moet toegankelijk zijn voor iedereen.

Ik zie Maastricht als koploper als het gaat om ouderen en cultuurparticipatie. We zijn sinds 2016 onderdeel van het programma *Lang Leve Kunst. Op weg naar Age Friendly Cities*. Er zijn veel samenwerkingsvormen, zowel met instellingen voor zorg, welzijn als met culturele instellingen. Vanuit de provincie en de Rijksoverheid verwacht ik niet veel. Als ze iets zouden willen doen, zoek ik het in de budgetten. Dat is altijd wel een factor. Dat komt ook omdat Maastricht veel ouderen heeft met een laag inkomen. Dan kun je wel over cultuur praten, maar mensen moeten daar ook geld voor hebben. Daar lopen we wel tegenaan.'

Tips van Karin Martens

- Zoek de samenwerking op en laat je inhoudelijk adviseren door de culturele sector. Dat

heeft in Maastricht heel goed gewerkt met Tout Maastricht. Zij hebben een coördineren rol en veel expertise en een groot netwerk in huis. Omdat Tout Maastricht zelf geen aanbod heeft, kan zij goed en onafhankelijk advies geven.

- Ga de dialoog aan met senioren en laat hen zélf zeggen wat ze willen. Dan weet je zeker dat de activiteiten aansluiten bij hun behoeften. De mensen hebben zelf meegedacht en gepraat over wat ze belangrijk vinden. De deelnemers waren niet representatief voor alle senioren, maar het geeft wel een beeld. Of organiseer eens iets anders en probeer zo de dialoog aan te knopen.

4.1.6 Duurzame ontschotting

Gemeente Doetinchem - Paul Pattijn, beleidsmedewerker cultuur

De gemeente Doetinchem heeft 56.344 inwoners, waarvan 10.378 (18%) ouder dan 65 jaar.

Ouderen en cultuurparticipatie in Doetinchem

‘Doetinchem is heel actief met ouderen en cultuurparticipatie. Sinds 2014 is er in de Achterhoek het programma *Lang Leve Kunst en Naoberschap*. Dit bevordert structurele cultuurparticipatie van ouderen door culturele activiteiten in de directe omgeving van en met ouderen te organiseren. Vrijwilligers (naobers) worden gecoacht om kunstactiviteiten uit te voeren met ouderen. Dit leidt tot mooie momenten voor kwetsbare of eenzame ouderen. “Nooit gedacht dat ik nog eens op het podium zou staan. Dit was de mooiste middag sinds tijden”, aldus een deelnemer.

Cultureel centrum De Gruitpoort is initiatiefnemer. Ze werken samen met een aantal zorginstellingen en woningcorporaties uit de Achterhoek: Sité, Sensire, Azora, Attent, Markenheem, De Gouden Leeuw, Kruiswerk Achterhoek en het Slingelandziekenhuis. Inmiddels is ook een particulier bedrijf aangesloten.’

De start van Lang Leve Kunst en Naoberschap

‘Projectleider Machteld van der Meij werkte bij het Steunpunt Amateurkunst. Toen de provincie de subsidie daarvan stopte, zei Machteld: “Ik heb zo’n groot netwerk van kunstenaars, muzikanten, verhalenschrijvers et cetera, daar wil ik iets mee doen.” Er waren toen al kleine kunstprojecten gedaan met ouderen, maar door vergrijzing en krimp was er de wil om dit structureel uit te bouwen. Ondertussen was Machteld benaderd als kwartiermaker voor de ouderenfondsen Sluyterman van Loo en RCOAK, en zo kwamen de Gruitpoort en alle zorgorganisaties tot een convenant. Ook gemeenten en provincie sloten zich hierbij aan.’

Ontschotting en cross-overs

‘In 2014 was de lancering van *Lang Leve Kunst en Naoberschap*. Het begon klein, met *Podium aan huis* voor de meest kwetsbare groep. Gaandeweg zijn er meer vitale ouderen betrokken, bijvoorbeeld met een kunstwandeling in de wijk. Hier komen disciplines samen, bewegen, sport, sociale interactie en kunst kijken. Hierdoor kwamen ook de verschillende beleidsterreinen van de gemeente bij elkaar, zoals leefbaarheid, ontmoetingen en ouderen en kunst. Dit leidt tot ontschotting en dat zie ik als beleidswinst aan de achterkant. Doetinchem is ver hierin. De landelijke overheid ziet dat ook. Onze wethouder Kees Telder is al twee keer uitgenodigd door de ministeries van OCW en VWS om hierover mee te denken.

Actieve kunstparticipatie prikkelt mensen. Dit leidt tot nieuwe perspectieven, zowel voor ouderen als voor vrijwilligers. Ze versterken elkaar en er ontstaan cross-overs tussen vrijwilligers die voorheen alleen actief waren in hun eigen discipline. Dit vergroot de maatschappelijke betrokkenheid.’

Meerwaarde voor Doetinchem

‘Sinds *Lang Leve Kunst en Naoberschap* heeft cultuurparticipatie voor ouderen een vlucht genomen in Doetinchem, zowel bij ouderen, vrijwilligers als bij de gemeente. Het staat enorm in de belangstelling, zowel in de media als bestuurlijk. Het is een maatschappelijk fenomeen geworden dat voorziet in een behoefte. Afgelopen jaar waren er ruim 1500 contactmomenten

met vrijwilligers en 1800 met ouderen: zorgbehoevende, kwetsbare en vitale ouderen. Het programma is intergenerationeel en de verschillende disciplines versterken elkaar. De meerwaarde is duidelijk. Je ziet de ouderen opbloeien, de kunstenaars breiden hun werkterrein uit en worden daarvoor beloond en de vrijwilligers zetten zich in voor de samenleving. De kunstenaars zijn de kern, zij zorgen voor een professionele uitstraling. Vrijwilligers coachen en begeleiden. Hoe schrijf ik een goed verhaal, hoe praat ik met ouderen over beeldende kunst, hoe zing ik voor dementerende ouderen? Deze coaching is een belangrijke rode draad in het verhaal.'

Financiering

'Beleid maken is vers één, maar de financiering rond krijgen is lastiger. Vanuit de gemeente gaat er alleen cultuurgeld om in dit project, zo'n 12.000 euro. Dat is weinig op een cultuurbegroting van 3,4 miljoen. De provincie Gelderland verdubbelt via de regeling *Cultuur- en Erfgoedpacht*, acht Achterhoekse gemeenten, deze bijdrage in de periode 2014-2016.

De totale begroting van *Lang Leve Kunst en Naoberschap* in deze periode is ongeveer 200.000 euro. Dit bedrag komt grotendeels van de Gruitpoort en externe financiers. Dat kan omdat het voor de betrokken zorginstellingen die de producten afnemen een kernactiviteit is. Een deel wordt vergoed vanuit het landelijke programma *Lang Leve Kunst* met als grootste partners de Ouderenfondsen Sluyterman van Loo en RCOAK. Dit project is één van hun kwartiermakers. De landelijke partners van het programma *Lang Leve Kunst* hebben de intentie om vervolg te geven aan landelijke aandacht voor Ouderen en cultuurparticipatie in de periode 2017-2020, via de matchingsregeling *Lang Leve Kunst*. Op weg naar *Age Friendly Cities* van het FCP. Ook na 2016 willen we dit project borgen. Dat is lastig omdat het nergens echt in past; niet in de Wmo-gelden en niet in de Participatiewet. Als gemeente zoeken we een manier om de kernorganisatie en de projectleider overeind te houden. De provinciale regeling *Cultuur- en Erfgoedpacht* is verlengd met vier jaar tot en met 2020; de gemeente participeert hierin vanuit het cultuurbudget. Als meerdere Achterhoekse gemeenten hierin blijven participeren, kunnen we het project de komende jaren veiligstellen, omdat de provincie dan ook bijlegt. Natuurlijk zou ik liever zien dat dit een sterk onderdeel was van het gemeentelijk beleidsproces, maar zover is het nog niet. Als we nu stoppen, stopt ook de aanzet tot ontschotting.

Zonder financiële hulp van de gemeente wordt het moeilijk om *Lang Leve Kunst en Naoberschap* overeind te houden, zowel voor de zorginstellingen als voor de woningcorporaties en Kruiswerk Achterhoek, omdat de kostprijs dan zou stijgen. Dat willen we niet, want dan ga je als gemeente voorbij aan de maatschappelijke meerwaarde die is gecreëerd.'

Intersectoraal beleid

'Alle eer voor het realiseren van de ontschotting gaat naar de Gruitpoort, niet naar de gemeente. De verbinding tussen de verschillende sectoren is meer toeval dan beleid. Daar moet het natuurlijk wel naartoe en bij de volgende gemeenteraadsverkiezingen moet dit in het nieuwe collegeprogramma staan. Er is een samenhangende integrale visie nodig. Die mag niet afhangen van de toevallige interesse van een lokaal centrum voor de kunsten. Dit kun je in een budgetcontract vastleggen, eventueel in combinatie met een vorm van cultureel ondernemerschap. Dat ontschotting noodzaak is, daar zijn we het over eens. Maar hoe we dat in de praktijk moeten realiseren, is nog lastig.'

Beleid voor Ouderen en Cultuurparticipatie 2017-2020

'Het is moeilijk te zeggen wat er nodig is voor goed beleid rondom ouderen en cultuurparticipatie. Mijn aanvliegroute zijn de culturele instellingen. De crux is om de ontschotting te borgen, zodat je het terug gaat zien in gemeentelijke beleidsprogramma's en de meerjarenbegroting. Dan verbind je Ouderenbeleid, Leefbaarheid, Wijk en Zorgbeleid met Cultuur. Het is aan de politiek om daarin de juiste richting te kiezen.

Door *Lang Leve Kunst en Naoberschap* ontstaat intergenerationeel contact. Ouderen en jongeren kunnen van elkaar leren over het leven, bijvoorbeeld in het project *16TOEN, 16NU*. Het moment dat de jongeren hun verhaal voorlezen aan de ouderen die hun eigen verhaal terug horen in de woorden van jongeren ... Dan springen er vonken over.'

Tips van Paul Pattijn

- Als je denkt vanuit doelgroepen kun je disciplines veel makkelijker aan elkaar linken. In Doetinchem zie ik een groeiende mix van cultuur, sport, bewegen en voeding met sociale contacten tussen vitale, kwetsbare en zorgbehoevende ouderen. We zien dat vitale ouderen als vrijwilliger de kwetsbare en zorgbehoevende ouderen helpen. Dat is ook de kern van naoberschap. Hierdoor ontstaat meer levendigheid in de buurt en neemt de individuele gezondheid toe. Er gaat ook een preventieve werking van uit voor de gezondheidszorg.
- Begin klein en houd het overzichtelijk. Later kunnen nieuwe partijen zich aansluiten. Door deze groei kan vervolgens de begroting omhoog en zijn er meer activiteiten mogelijk.
- Culturele instellingen hebben sterke netwerken. Dat is een geweldig startpunt om de dingen van buiten naar binnen te halen. Toen de Gruitpoort naar mij toe kwam, heb ik andere gemeenten erbij betrokken. Zij zijn nu medefinancier. Dus wacht niet op gemeentelijk beleid om budget vrij te maken voor cultuur, maar neem zelf initiatief.

4.1.7 Samen met de stad

Gemeente Wageningen - Rudy de Jager, projectleider Samenleving

De gemeente Wageningen heeft 38.000 inwoners (2016, CBS), waarvan 5.784 (15%) 65-plusser. Dit percentage lijkt laag, maar daarbij speelt mee dat er relatief veel studenten zijn.

Ouderen en cultuurparticipatie in Wageningen

‘Cultuur voor ouderen is goed geregeld in Wageningen. Er zijn cultuuractiviteiten voor alle ouderen, zowel met een kleine als een hoofdletter C, van een eigen theater tot cultuuractiviteiten in de buurtcentra en van Molenmarkt tot straattheater. Binnen de doelgroep van ouderen hebben we geen focus. Ouderen zijn ouderen, of ze nu zelfredzaam zijn of kwetsbaar, al krijgt de laatste groep wel meer aandacht.

Naar vermogen meedoen is één van de uitgangspunten van ons beleidsplan *Samen Redzaam*. We willen dat iedereen kan meedoen en daarbij speelt cultuur een belangrijke rol. Eventuele drempels wil de gemeente graag slechten, zoals financiële drempels met meedoeregelingen. Of we gaan op zoek naar mogelijkheden bij fondsen en instellingen. Letterlijke drempels halen we weg voor een betere toegankelijkheid, bij conflicten bemiddelen we en natuurlijk brengen we een groot cultureel aanbod.’

Humuslaag

‘Bij veel cultuuractiviteiten heeft de gemeente geen directe rol. We dragen uit dat we positief zijn en graag meedenken over innovatieve projecten. Zo creëren we een klimaat waarin onze inwoners mooie dingen kunnen bedenken, vanuit hun eigen interesse en kracht. Doordat de gemeente faciliteert, ontstaat er een soort humuslaag waaruit veel moois op kan bloeien. We steunen met gebouwen, subsidies, denkkraft, een vernieuwend en artistiek culturaanbod en met het centrum voor de kunsten dat ook scholen bedient en buitenschoolse cultuureducatie verzorgt. Met de speciale subsidieregeling *Eenmalige Culturele Activiteiten* dagen we de amateurkunsten uit om vernieuwend te zijn. Via onze ouderenadviseurs houden we nauw contact met ouderen, we steunen het Bevrijdingsfestival en we bieden een podium aan nieuw talent. Allemaal voorbeelden waardoor die vruchtbare bodem verder gedijt en er nieuwe initiatieven kunnen groeien en bloeien.’

Samen met de stad

‘Wageningen is altijd op zoek naar innovatieve concepten. Die ontwikkelen we niet achter een bureau, maar we benutten de kennis en expertise van de stad: de universiteit en de hogeschool, de bibliotheek, het centrum voor de kunsten en het theater, en natuurlijk de verenigingen voor amateurkunst. Samen met hen hebben we een beleidsplan voor Maatschappelijke Ondersteuning opgesteld. In de praktijk hebben de instellingen en verenigingen samen een plan ontwikkeld om de afgesproken doelen te halen over hoe je sport en cultuur kunt inzetten om mensen mee te laten doen in de samenleving. Dit plan en de voortgang hiervan bespreken we in een overleggroep, we koppelen er concrete resultaten aan en we plannen de uitvoering voor de komende vier jaar: wie doet wat? Een paar keer per jaar komen we bij elkaar om de resultaten te monitoren. Halen we die niet, dan sturen we vanuit de gemeente.

Een voorbeeld van een project dat samen met de stad is ontstaan is *Dansen voor Ouderen*. Het is een initiatief van een dansdocente van het centrum voor de kunsten. Zij constateerde dat er te weinig aanbod was voor kwetsbare ouderen. Ze heeft mensen bij elkaar gebracht via een

woningstichting en de samenwerkende ouderenbonden en ze is gestart met tien ouderen. Een mooie combinatie van sport en cultuur.'

Ouderen actief betrekken

'We betrekken de ouderen vooral via de samenwerkende ouderenbonden. Er is een comité van samenwerkende ouderen waarvan de gemeente agenda-lid is. Op ad-hocbasis gaan we daarmee in gesprek. Daarnaast heeft de gemeente ouderenadviseurs. Zij bezoeken alle 75-plussers en bespreken onder andere de vrijetijdsbesteding. Zo kunnen ze direct sturen, bijvoorbeeld door verbindingen te leggen of een maatje te zoeken, zodat een oudere weer kan gaan schilderen, een voorstelling bezoeken, noem maar op. Onze ouderenadviseurs staan met beide voeten in de samenleving. Zij slechten drempels.'

Financiering

'De cultuurbegroting van Wageningen bedraagt 2,5 miljoen euro per jaar. Daarmee verstrekken we vooral subsidies, vaak structureel en soms incidenteel. Buiten de cultuurbegroting zijn er extra gelden die ten goede komen aan cultuur, zoals budget voor dagbesteding via de Wmo. Of we bestrijden eenzaamheid met culturele activiteiten uit het budget Gezondheid en Maatschappelijke Ondersteuning en Leefbaarheid. We hebben een aantal Huizen van de Wijk, een soort buurthuizen. In een daarvan organiseren we culturele activiteiten om mensen te laten meedoen, denk aan een atelier of danszaal. Dit wordt betaald uit het budget voor Maatschappelijke Ondersteuning. Omdat de budgettering al plaatsvond in het integrale beleidsplan, loopt de samenwerking met de andere disciplines heel soepel. Cultuur is vaak een middel om tot een resultaat te komen, zoals het bestrijden van eenzaamheid. Ook zijn er woonzorgcentra die geld inzetten voor cultuur. Wat nog wel een uitdaging is, zijn de zorgverzekeraars. Het is tot nu toe niet gelukt om hen te laten meebetalen, al sturen we daar wel op.'

Multidisciplinaire samenwerking

'We sturen als gemeente op ontschotting door in het beleidsplan Maatschappelijke Ondersteuning cultuur als een wezenlijk onderdeel te benoemen en andersom, door in het cultuurbeleid de cultuur ook te benoemen als middel bij andere beleidsterreinen. We zetten cultuur zo integraal mogelijk in en dat zie je terug in de uitvoering. Ook betrekken we de ouderenbonden. Zij hebben een adviserende en uitvoerende rol. En de zorgaanbieders maken we duidelijk hoe belangrijk cultuur voor ouderen kan zijn, zodat ze daar bij keuzes voor activiteiten rekening mee houden.

Het is de rol van bestuurders om alle partijen te enthousiasmeren, te faciliteren en uit te dagen en ook het goede voorbeeld te geven. Dat doen we door vaak aanwezig te zijn en met een actief persbeleid. We tonen echte interesse voor de stad.

Zo zetten we sport en cultuur integraal in als onderdeel van *Welzijn op recept*. Veel gemeenten denken daarbij alleen aan welzijn. *Welzijn op recept* is een project dat we samen met huisartsen doen. Mensen krijgen een coach die ervoor zorgt dat ze gaan sporten, aan cultuur doen, of aan vrijwilligerswerk.

Daarnaast hebben we buurtsportcoaches aangesteld. Zij organiseren bewegingsprogramma's voor ouderen, zoals Bewegingsactiviteiten voor ouderen waar elke week al meer dan honderd ouderen aan meedoen.'

Ouderen, cultuurparticipatie en de toekomst

'Voor de toekomst is het belangrijk dat we het huidige culturele aanbod voor ouderen nog beter bekend maken. Nog niet alle ouderen weten dat ze mee kunnen doen en dat er bijvoorbeeld een Plusbus is voor het vervoer naar culturele activiteiten. Dit is een buurtbus voor ouderen, gereden door vrijwilligers en betaald door de gemeente, het lokale bedrijfsleven en de gebruikers. Of ze weten nog niet dat er incidentele subsidies zijn voor innovatieve projecten. Met dit soort initiatieven willen we de humuslaag in stand houden. Verder zou een stimuleringsregeling vanuit de Rijksoverheid en de provincie mooi zijn, waarbij we dan graag lokale accenten willen leggen.'

Tips van Rudy de Jager

- Bedenk niet vanachter je bureau wat goed is voor de gemeente, maar verlaat je culturele toren. Ga met burgers in gesprek, vooral met organisaties die veel contact hebben met ouderen.
- Bedenk dat cultuur een integraal onderdeel is van je gemeente. Het is niet alleen een doel, maar vooral ook een middel dat je kunt inzetten om verschillende doelen te bereiken. Denk aan zinvolle dagbesteding in de Wmo en het bestrijden van eenzaamheid.

4.2 Quotes van betrokkenen

‘Cultuur ontroert je, windt je op, amuseert je of stemt tot nadenken. Kortom, bezig zijn met cultuur laat je voelen dat je erbij hoort en ertoe doet! Balsem voor het brein en het burgerschap, met name voor het steeds grotere aantal ouderen. Dat besef moge te lezen zijn in de volgende gemeenteraads-programma's en college-akkoorden.’

Hedy d'Ancona, ambassadeur Ouderen en Cultuur.

‘Veel ouderen zijn eenzaam en worden niet meer aangesproken op wat ze kunnen. Cultuur kan ouderen weer activeren en zo de kwaliteit van leven verbeteren. Het leggen van verbindingen tussen kunst, cultuur, zorg en welzijn op lokaal niveau is daarom van groot belang.’

Jet Bussemaker, minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

‘Het genieten van kunst en cultuur, door ernaar te kijken of door zelf kunst te beoefenen, vergroot het gevoel van eigenwaarde van ouderen en maakt hen vitaler. Ook bieden kunst en cultuur de mogelijkheid om in contact te komen met anderen, om samen iets te doen. Wie actief is en een positieve invulling geeft aan zijn leven heeft minder aandacht voor kleine kwalen en negatieve gedachten. Wat me aanspreekt is, dat bij cultuurparticipatie wordt uitgegaan van mogelijkheden in plaats van beperkingen. Ik heb daar mooie voorbeelden van gezien. Tijdens een vruchtbare werkbijeenkomst met gemeenten in 2015 gaf ik nog eens aan dat ik het belangrijk vind dat ouderen participeren aan cultuur. Het rapport van de Raad voor Cultuur, dat daar werd gepresenteerd, benadrukt dat het eigendom vooral bij de initiatiefnemers moet blijven. Tegelijkertijd wordt verwezen naar de rol van gemeenten om dit te ondersteunen. Er moeten dus nieuwe verbindingen ontstaan op lokaal niveau. De ontschotting van welzijn, kunst, cultuur en zorg is daarbij belangrijk.’

Martin van Rijn, staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

‘Culturele activiteiten dragen bij aan zingeving, sociale contacten en vitaliteit. Ze scherpen de geest en het lichaam. We kijken bij ouderenbeleid vaak naar zorg en ondersteuning zodat mensen langer thuis kunnen blijven wonen. Maar betekenisvol actief blijven en interactie zijn net zo belangrijk. Ik ben daarom blij dat deze handreiking gemeenten helpt met hun beleid voor ouderen en cultuur.’

Jantine Kriens, voorzitter directieraad VNG.

‘Participatie aan kunst en cultuur is voor ouderen een bron van expressie en zingeving en heeft een positieve impact op meerdere levensterreinen, zoals gezondheid en sociale cohesie. Actieve cultuurparticipatie verhoogt de weerbaarheid, stimuleert talentontwikkeling en slaat bruggen tussen generaties.

Om ouderen te versterken in hun welbevinden en in hun continue ontplooiing en ontwikkeling, wil ik zowel ouderen als professionals en vrijwilligers binnen de cultuursector bewust maken van de mogelijkheden op het vlak van actieve cultuurparticipatie en cultureel leren. En dan bedoel ik het aanspreken van het eigen creatief vermogen, een uitdaging die meer verdiepend werkt dan alleen activiteitenbegeleiding. Het komt erop aan hiervoor de juiste stimulansen te bieden in dialoog met het culturele werkveld en in samenspraak met mijn collega bevoegd voor ouderenbeleid.’

Sven Gatz, Vlaams minister van cultuur, jeugd, media en Brussel.

'Door cultuurparticipatie evolueren de ouderen van de verschrompelde, calculerende burger uit hun verleden tot spelende mensen in hun nieuwe heden. De waarde van cultuurparticipatie zit uiteindelijk in de behoeftebevrediging die wordt bereikt bij de ouderen. Die zit in het tot stand brengen van beleving van cultuur, actief en passief. Dat is de waarde.'

Arnold Heertje, Nederlands econoom, emeritus hoogleraar staatshuishoudkunde en hoogleraar in de geschiedenis van de economie.

De Raad voor Cultuur en de Raad voor Maatschappelijk Ontwikkeling stellen in hun rapport *Ouderen en Cultuur, een kwestie van waarde(n)* uit 2015 het volgende:

'Initiatieven op het terrein van cultuurparticipatie door ouderen hebben dus een meerwaarde in termen van individuele ontplooiing, maatschappelijke participatie en gezondheid en welbevinden. Initiatiefnemers voelen zich eigenaar van wat ze ondernemen en van de waarden die daarmee gediend zijn (ontplooiing, participatie, welbevinden). Toch klinkt van meerdere kanten de roep om een rol voor de overheid – om een gedeeld eigenaarschap. Die roep is deels praktisch van aard: er lijkt behoefte aan financiële ondersteuning, aan een partij die de sectoren zorg, welzijn en cultuur verbindt, aan facilitaire voorzieningen. Deels is de roep principiële van aard: in een vergrijzende samenleving zouden overheden cultuurparticipatie door ouderen sterker moeten stimuleren, zeker als mensen langer zelfstandig thuis moeten blijven wonen.'

'Ouderen ontlenen aan actieve kunstbeoefening en cultuurparticipatie lichamelijke energie en mentale kracht. Het is een katalysator van emoties en komt tegemoet aan intrinsieke behoeften en ambities. En juist die nadruk op positieve zingeving en gedeelde interesse compenseren gezondheidsproblemen en het verlies aan intieme contacten, die met het ouder worden gepaard gaan.

Lokaal beleid gericht op zelfredzaamheid en eigen kracht van burgers zou er dan ook van doordrongen moeten zijn dat het stimuleren van actieve kunstbeoefening en cultuurparticipatie daaraan een directe bijdrage levert, en tegelijkertijd indirect bijdraagt aan onderlinge steun en informele zorg.'

Roelof Hortulanus, emeritus hoogleraar sociale interventies en lokaal sociaal beleid.

'Of je nu muziek maakt, schildert, zingt of toneelspeelt, kunstzinnige activiteiten leveren een belangrijke bijdrage aan een gezond en gelukkig leven. Je houdt je hersenen actief en je kunt je uiten. Ook als dat niet meer zo goed gaat met woorden. Dat zien wij specifiek bij mensen met dementie. Als je een activiteit vindt die bij iemand past, dan merk je direct het effect. Muziek opent harten en activeert vergeten herinneringen, en via potlood en penseel kunnen mensen je vaak nog vertellen wat hen bezighoudt. Het verhoogt zelfrespect, waardering en plezier. Dat is prachtig om te ervaren.'

Gea Broekema-Procházka, directeur Alzheimer Nederland.

Quotes uit de praktijk in de gemeente Emmen

'Als je mail krijgt van Lang Leve Kunst, gaat het altijd over iets leuks.'

Een activiteitenbegeleidster

'Wij willen heel erg bedanken voor jullie inzet in de Week van de zorg en hebben gigantisch genoten van de openbare danses. Uit dat laatste is het idee voortgekomen om dit vaker met de dans-

school te gaan doen.'

Een activiteitenbegeleidster

'Deze zorgorganisatie was voor ons bekend terrein, we zongen er immers al eerder. Men zingt daar nu tijdens de koffie iedere avond en tijdens de hulp bij wassen en aankleden wordt ook met sommige bewoners gezongen. Men ervaart heel duidelijk het positieve van zingen met mensen.'

Een vrijwilliger van Zang aan huis

'De vierde keer dat jullie bij ons op de Boslaan waren met Beeldende Kunst aan huis was voor de bewoners een geweldig succes. Zo geweldig mooi om te zien hoe jullie omgaan met de mensen en ze van "nergens aan mee willen doen" toch aan het zingen, praten, lachen en schilderen krijgen.'

Een welzijnsmedewerker

'De kracht van de activiteiten van Lang Leve Kunst en Naoberschap zit hem in de begeleiding van de vrijwilligers door vakmensen, want die werken toch echt op een hoger niveau. Er wordt out of the box gedacht en het is mooi dat er toch ook zoveel ruimte is voor onze inbreng. Ja, ik ben overtuigd van de meerwaarde van dit programma.'

Een locatiemanager van een zorginstelling

5 Meer weten:

5.1 Programma Lang Leve Kunst

Lang Leve Kunst en convenant Ouderen en Cultuur

Dit is het meerjarenprogramma dat meer aandacht vraagt voor het thema ouderen (65+) en cultuurparticipatie in Nederland. Initiatiefnemers van het programma zijn het Fonds voor Cultuurparticipatie, Fonds Sluyterman van Loo, het LKCA, Stichting RCOAK en het VSBfonds en het programma wordt mede ondersteund door de Vereniging NOV.

Minister Bussemaker van OCW en staatssecretaris Van Rijn van VWS ondertekenden het convenant *Ouderen en Cultuur* (2013-2017) dat de start vormde van het meerjarenprogramma *Lang Leve Kunst*. De ondertekenaars zetten zich de komende jaren gezamenlijk in voor meer aandacht voor het onderwerp.

www.langlevekunst.nl

5.2 Partners voor de handreiking

Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst (LKCA)

Het LKCA is het landelijk kennisinstituut voor professionals, bestuurders en beleidsmakers in cultuureducatie en actieve cultuurparticipatie. Via kennisdeling en onderzoek draagt het LKCA bij aan de kwaliteit van praktijk en beleid. Het LKCA stimuleert de ontwikkeling van professionals door ontmoeting, debat en advies. Via informatienetwerken, conferenties, publicaties en met digitale middelen verschaft het kennisinstituut inzicht in relevante ontwikkelingen op nationaal én internationaal gebied. Het LKCA vormt de verbindende schakel tussen partijen uit onderwijs, cultuur, welzijn en beleid.

Vereniging van Nederlandse Gemeenten

Samen met alle gemeenten staat de VNG voor kracht en kwaliteit van het lokaal bestuur. De VNG is een dienstverlenende organisatie en biedt een platform voor opinievorming en vernieuwing. De VNG is bovendien dé belangenbehartiger van alle gemeenten en dus een belangrijke gesprekspartner voor andere overheden en maatschappelijke organisaties.

Ministerie van OCW

Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) werkt aan een slim, vaardig en creatief Nederland. OCW wil dat iedereen goed onderwijs volgt en zich voorbereidt op zelfstandigheid en verantwoordelijkheid. Verder zet het ministerie zich ervoor in dat iedereen cultuur kan beleven en leraren, kunstenaars en wetenschappers hun werk kunnen doen.

Ministerie van VWS

Nederland gezond en wel. Dat is het motto van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS). Het is de ambitie van VWS om iedereen zo lang mogelijk gezond te houden en zieken zo snel mogelijk beter te maken. Ook wil het ministerie mensen met een beperking ondersteunen en de maatschappelijke participatie bevorderen.

Werkgroep Lokaal Beleid Ouderen en Cultuur

Onne de Jonge – gemeente Den Haag
Paul Pattijn – gemeente Doetinchem
Frans Meerhoff – gemeente Emmen
Karin Martens – gemeente Maastricht
Olga Smit – gemeente Rotterdam
Liesbeth van Droffelaar – gemeente Utrecht
Rudy de Jager – gemeente Wageningen
Daniëlle Cozijnsen – ministerie van OCW
Lydia Jongmans – VNG
Hedy d'Ancona – ambassadeur Ouderen en Cultuur
Ingrid Smit, Nicole Stellingwerf en Marlies Tal – LKCA

5.3 Literatuurlijst

Campen, C. van (red.) (2011). SCP, *Kwetsbare ouderen. Landelijk beeld van de groeiende groep ouderen met meervoudige gezondheidsproblemen*. Den Haag : SCP.

Castora-Binkley, M. et al. (2010). *Impact of Arts Participation on Health Outcomes for Older Adults*. *Journal of Aging, Humanities and the Arts* 4, 352-367.

Cohen, G.D. et al. (2006). *The Impact of Professionally Conducted Cultural Programs on the Physical Health, mental Health and Social Functioning of Older Adults*. *The Gerontologist* 46 (6), 726-734.

Cuypers, K. et al. (2011). *Patterns of receptive and creative cultural activities and their association with perceived health, anxiety, depression and satisfaction with life among adults: the HUNT study, Norway*. *Journal of epidemiology and community health* 66(8), 698-703.

Duin, C. van, Stoeldraijer L. (2014). *CBS, Bevolkingsprognose 2014–2060: groei door migratie*. Den Haag : CBS.

Fujiwara, D., Kudrna, L. & Dolan, P. (2014). *Quantifying and Valuing the Wellbeing impact of Culture and Sport*. London : DCMS.

Galloway, S. (2006). *Cultural Participation and Individual Quality of Life: A Review of Research Findings*. *Applied Research in Quality of Life* 1(3), 323-342.

Gielen, P. et al. (2014). *De waarde van cultuur*. Brussel : Socius.

Gielen, P. (nov. 2015). *De Kunst van... Waarde Maken*. Interview met Pascal Gielen over de waarde van cultuur. (video). Utrecht : LKCA.

Hamersveld, I. van (red.). (2015). *Kunst als recept*. Amsterdam : Boekmanstichting. *Boekman : tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid* 27(104).

- Holt-Lunstad J., Smith, T.B. & Layton, J.B. (2010). *Social Relationships and Mortality Risk: A Meta-analytic Review*. *PLoS Med* 7(7): e1000316.
- Hortulanus, R., Jonkers, M. & Stuyvers, D. (2012). *Kunstbeoefening met ambitie. Naar een lokaal stimulerings- en faciliteringsprogramma voor kunstbeoefening door ouderen*. Utrecht : LESI.
- Jaschke, A.C. & Scherder, E.J.A. (2015). Music Intervention, Agitation, Quality of Life and Repetitive Behaviour in People with a Form of Intellectual Disability: A Brief Pilot Report. *Journal of Neuroscience*, 2015, 1-7.
- Johansson, S. E., Konlaan, B. B. & Bygren, L. O. (2001) *Sustaining habits of attending cultural events and maintenance of health: a longitudinal study*. *Health Promot Int.* 16(3), 229–234.
- Kraaykamp, G., Notten, N. & Bekhuis, H. (2014). *Cultuurparticipatie van Turken en Marokkanen in Nederland. Toetsing van een identificatie- en sociale netwerkverklaring*. *Mens & Maatschappij* 89(2), 201-220.
- Kunst en Cultuur Drenthe. (2016-). *Gekleurd Grijs*. www.gekleurdgrijs.nl (website)
- Kunstgebouw. (2009-2010). *50pk. tijd voor cultuur*. Rijswijk : Kunstgebouw.
- Lang Leve Kunst. (2016). *Krasse Kunst, trailer ouderen en kunst i.o.v. Fonds Sluyterman van Loo en Stichting RCOAK*.
- Lang Leve Kunst (2016). *Long Live Arts Manifesto. Towards a Broader Framework for Cultural Participation by Older People*.
- Lang Leve Kunst (2016). *Ouderen en kunstparticipatie: een gouden kans*. Beverwijk : Fonds Sluyterman van Loo; Amsterdam : Stichting RCOAK.
- Motivaction. *Mentality Model toespitst op ouderen generaties*. Website : Motivaction.
- Oostrom, S. van et al. (2015). *Ouderen van nu en straks. Zijn er verschillen in kwetsbaarheid?* Bilthoven : RIVM.
- Poll, J., K. Laarakker. (2011). Grijs kent vele tinten. Cultuureducatie voor senioren. *Boekman : tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid* 23(86) p. 65-73.
- Poll, J., Tal, M. & Kommers, M-J. (2009). *Zicht op Samenwerking en cultuureducatie* Utrecht : Cultuurnetwerk Nederland.
- Raad voor Cultuur (mei, 2015). *Ouderen en cultuur. Een kwestie van waarde(n)*. Den Haag : Raad voor Cultuur.
- Schnabel, P. (2013). Een zegen voor kunst en cultuur: vergrijzing als kans. *Lang Leve Kunst, over ouderen cultuur*, p. 10-21. Rotterdam : NAI.

UNESCO. (2006). *Road Map for Arts Education: The World Conference on Arts Education: Building Creative Capacities for the 21st Century Lisbon, 6-9 March 2006*.

Walburg, J.A. (2015). *Positieve gezondheid. Naar een bloeiende samenleving*. Houten : BSL.

Wet maatschappelijke ondersteuning

Wet publieke gezondheid

www.eenzaam.nl. *Coalitie Erbij/beleid en eenzaamheid*. Geraadpleegd september 2016.

Zoest, F. van et al. (april, 2015). *Anna zorgt voor appeltaart*. Utrecht : Vilans.

Colofon

Nooit te oud voor cultuur.

Handreiking lokaal beleid ouderen en cultuur. Een uitgave van het LKCA in samenwerking met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG), de ministeries van OCW en VWS en de gemeenten Maastricht, Emmen, Doetinchem, Utrecht, Rotterdam, Den Haag en Wageningen

Met dank aan

Movisie (Jan Willem van de Maat)

Vilans (Monique Spierenburg)

Sociaal werk Nederland (Mark van Gerdingen)

Fonds voor Cultuurparticipatie (Gabbi Mesters)

Auteurs handreiking

Fenna van Hout, Josefiene Poll en Marlies Tal

Interview met gemeenten

Jolanda Horsten

Eindredactie

Anita Twaalhoven

Uitgever

Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst (LKCA)

Kromme Nieuwegracht 66

Postbus 452

3500 AL Utrecht

030 711 51 00

info@lkca.nl

www.lkca.nl

@LKCA Utrecht, november 2016

Het Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst (LKCA) is het kennisplatform voor professionals, bestuurders en beleidsmakers in cultuureducatie en cultuurparticipatie. We delen kennis en ervaring met iedereen die zich inzet voor cultuureducatie, binnen het onderwijs en daarbuiten, en amateurkunst.

Meer weten over het LKCA?

Ga naar www.lkca.nl, schrijf u in voor onze nieuwsbrieven of volg ons op Twitter, Facebook en LinkedIn.

LKCA

Kromme Nieuwegracht 66
Postbus 452, 3500 AL Utrecht
030 711 51 00, info@lkca.nl

www.lkca.nl